

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Fil. dr *Maj Nodermann*, Stockholm: Luther-
motiv på svenska bonader 33
Luthermotive auf schwedischen Wandbe-
hängen 48

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. lic. *Lis Granlund*, Stockholm: A propos sil-
vermöbler 49
Docent *Mátyás Szabó*, Stockholm: Jordbruk
och natursyn 50

- Arne Jarrick: Mot det moderna förnuftet.
Anmäld av fil. kand. *Maria Adolfsson*,
Stockholm 55
Mogens Bencard: Sölmöbler. Anmäld av fil.
lic. *Lis Granlund*, Stockholm 59
Kulturforskning i Tyskland och Norden.
Red. av Anders Gustavsson. Anmäld av fil.
kand. *Eva Wolf*, Göteborg 61
Leena Arkio-Laine: Blomma kruka! Anmäld
av fil. kand. *Maria Flinck*, Södertälje 63

RIG • ÅRGÅNG 76 • HÄFTE 2
1993

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Docent *Elisabet Hidemark*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Johan Knutsson*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Johan Knutsson*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för
folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Box 27820, 115 93 Stockholm

Års- och prenumerationsavgift 100:-

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

BTJ Tryck AB, Lund 1993

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Luthermotiv på svenska bonader

Av Maj Nodermann

Under medeltiden var helgongestalter ett vanligt motiv på bonader i både kyrkor och hemmiljö, både målade, vävda och broderade.

Materialet är i stort sett utplånat, i synnerhet det ömtåliga målade, men det finns gott om arkivaliska uppgifter som visar att man kunnat betrakta framställningar av Sankt Olof, Sankta Sunniva och framför allt Sankt Göran. Med reformationen försvann helgonen som intresseobjekt, med undantag för Sankt Göran som förblev en älskad och alljämt ofta avbildad gestalt. Och så tillkom reformatorn själv, dr Martin Luther från Wittenberg.

Martin Luther hade en mycket liberal syn på religiös bildframställning. Det är väl känt och ofta citerat att han ansåg det nyttigt om vanligt folk ständigt hade Guds ord för ögonen, inte bara i kyrkan utan också i sina egna hem. Bonadsmåleri med moraliskt innehåll var Gudi behagligt. Vad man redan hade av medeltida måleri fick gärna hänga kvar (om det inte blev föremål för kult) och under efterreformatorisk tid fortsatte inredningstraditionen, medan helgonen successivt försvann. Prästgårdarnas inventarieförteckningar och slottens räkenskaper vittnar om detta. Från bondehem saknar man sådana uppgifter, men man kan utgå ifrån att liknande måleri varit allmänt förekommande även där.

Luther i Alfta

I Alfta i Hälsingland gjorde man 1964 ett större fynd av målade bonader, nerlagda som fyllning i trossbottnen i en 1800-tals mangårdsbyggnad till Per Ersgården i Kyrkbyn. Flera av dessa var från 1500-talet, några t o m daterade. Bland dem låg ett fragment av en större svit, där man skymtar två figurer, av mig tolkade som Luther och Melanchton (fig. 1).

Motivet är målat på en väv i kypert, i sin nuvarande storlek med en största längd av 56,6 cm och bredd av 36 cm. Det är begränsat av stadkant på två sidor och har utgjort övre högra hörnet av en längre bildframställning. Måleriet är utfört med vattenlöslig färg, vilket medfört stora förluster.

I dag kan man endast otydligt urskilja två figurer iförda långa, pälsbrämade, svarta rockar med vida ärmar. De bär baretter med öronflikar, bägge håller en bok i ena handen och den andra i "predikantgest" med två utsträckta fingrar. Händerna är uppenbart tecknade efter mall.

Att här avbildas två kyrkans män är klart och otvetydigt. Denna typ av långrock, s k schaupe eller doktorskappa, var under medeltiden det plagg som präster och universitetslärde bar och fortsatte att använda hela 1500-talet, samtidigt som modet svängde i världsliga kretsar och för mansdräkten föreskrev korta jackor och mantlar med expone-

Fig. 1. Del av bonad, påträffad i Alfta i Hälsingland, 56,5x36 cm. 1500-talets slut. Luther och Melanchton ses här flankera ett standar med svenska riksvapnet. HM 18223. Foto Nordiska museet.

rade ben i hosor och knäkorta byxor (Troels-Lund, del IV, s 30, och Flamande-Christensen 1934, bild 52 och 44–45). Figurerna bedags inte av någon nu iakttagbar text, men två lärde män med bibel i hand för genast tanken till Luther och Melanchton, som i otaliga framställningar förekommer i par. Gravyrer av de bägge efter Lucas Cranach och andra tryckares alster spreds i stora upplagor, helt visst med Luthers goda minne i det vällovliga propagandasystemet att främja reformationen och befästa redan vunnna mark. Bonadsframställningen är så pass summarisk att det är omöjligt att utpeka något särskilt tryck som förlaga.

Det anmärkningsvärda är att de bägge är placerade på var sin sida om ett vapen, buret på stång, ett standar, med en konturering som talar för att det måste avse själva riksvapnet. Med andra ord en markering av att pro-

testantismen blivit antagen som officiell religion. Skulle man med ledning av detta försöka tidfästa målningen måste den vara tillkommen efter Uppsala möte 1536, då svenska kyrkan blev en evangelisk nationalkyrka, men ännu vid mötet 1593 strävade man med att utrota katolska sedvänjor, och längre än så. Det enda man kan säga är att den markerar riket och reformationen i förbund. Den kan i och för sig vara tillkommen in på 1600-talet men det långsmala formatet för den snarast till sent 1500-tal. Bonaden har rimligen varit en "refill" på en vådbredd, varav Luthermotivet utgör övre högra hörnet och skulle därmed kunna vara slutbilden.

Frågan om ursprunget är långt ifrån klar. Alftafyndet gjordes i en bondgård, men samlings skiftande kvalitet talar för att den är sammanbragt från olika håll och skilda soci-

ala miljöer. De enskilda bonadernas hemvist kan inte med någon säkerhet fastställas (Nordermann 1964, 1990). Bonader med Luthermotiv har förmodligen inte varit ovanliga efter reformationen. En sådan har hängt i Åbo slott, enligt inventarieförteckning upprättad 1563 över hertig Johans och Katarina Jagellonicas egendom. Däri upptogs ett stort antal dyrbara gobelänger men också enklare bonader (Hausen 1909). Detta bonadsinnehav har detaljerat redovisats av Snellman. Flera utgjordes av långa skildringar och redan 1556 hängde där berättelser om Simson, Jacob, Lasarus och om Judit och Holofernes, alla i storleksordningen 5–8 alnar. Längst och störst av dem alla var Martin Luthers historia, 11 alnar och 1/2 kvarter lång och två alnar och en kvarter hög (Snellman 1890, s 53).

Måtten anger att bonaden med Luther hållit två vådbredder och utgjort en berättande svit i två register. Det är föga troligt att det skulle vara ett fragment av just denna bonad, som är återfunnet i Alfta. Kvaliteten på måleriet är inte av den klass att det kunnat passera i kunglig miljö. Även om förekomsten av ett riksvapen väcker nyfikenheten får nog alftabonaden tänkas ha hört hemma i en prästgård. När man vänder på bonadsstycket finner man att det i ett senare skede fått utgöra baksida till ett dekorativt måleri av god klass med druvor och akantus, rankor och blad i bästa barockmanér, kanske någon gång på 1650-talet. Bonaden har då varit i trasor, när den fått ingå i en salsinteriör. Lutherbonadens kypert har tillsammans med bitar av tuskaft fått bidra till underlaget (HM inv nr 18223, 224, 18242). Alla stickhål visar att den varit uppspikad/pinnad i flera repriser.

Luther och Melanchton i Söderköping

Bland Lucas Cranachs många varianter av

Luther och Melanchton gjordes två i kolossalformat. I nära nog naturlig storlek kunde man erhålla de båda reformatorerna i 11 separata blocktryck och klistra dem samman så att den färdiga produkten blev halvannan meter hög. Formatet och den därmed förknippade kostnaden för sammanlagt 22 tryck gjorde dem mindre lämpade för hemmiljö, men väl för kyrkligt bruk. Sankt Lars kyrka i Söderköping har två bevarade exemplar i någorlunda gott skick, uppsatta på norra väggen i svarta ramar (fig. 2 och 3). Man kan där beskåda Luther och Melanchton i sina väldiga kappor och bredtåiga fotbeklädnader, inom valvbågar med text och vapensköldar. I denna version är de framställda barhuvade, Melanchton står med mössan i hand. Man kan notera att huvudena är små i förhållande till kroppslängden. Det är tydligt att man i verkstaden använt en redan befintlig bröstbild och skarvat i hop kropp och fötter. Helhetsbilden blir smått parodisk, eftersom formatet gör att bilderna måste hängas högt och perspektivet sett nerifrån ytterligare förrycker proportionerna.

Originalen efter Cranach uppges tryckta hos Hans Lufft i Wittenberg (Strauss 1975, s 159–160). De har vapen i sköldarna och saknar beledsagande text. Klädedräkten är utförd med omsorgsfull veckbehandling. Trycken har tillkommit efter modellernas frångående. Söderköpingsexemplaren är mycket grövre skurna, har i nederkanten uppgifter om vem bilden föreställer och en lång, berättande text infogad i sköldarna. Det förekommer också andra avvikelser som röjer att det här rör sig om en senare kopia. Bilderna hade säljvärde och det kunde löna sig att gå vid sidan om Cranachs verkstad. Texterna ger en komprimerad levnadsbeskrivning. Dessa blocktryck har haft en enorm spridning och kan sägas utgöra underlaget för de

Fig. 2 och 3. Luther och Melancthon. Porträtt i helfigur i stort format, hopsatta av 11 separata blocktryck, som ger en sammanlagd höjd av ca 150 cm. Sankt Lars kyrka, Söderköping. Foto Östergötlands museum.

flesta kopiorna både när det gäller måleri och skulptur.

Gustav Reuters Luther-bilder

Luthermotivet förblev populärt, av det bevarade materialet att döma särskilt i övre Sverige. I Hälsingland inredde den målände korpralen Gustav Reuter (1699–1783) bondgårdarna med kolossalmålningar av Heliga tre konungar och andra bibliska gestalter, inramade av akantusrankor och draperier. Han målade upprepade gånger Martin Luther, vanligen placerad överst i gavelfältet (i

Kramsta, Järvsö, Nordiska museet inv nr 4730, Näsbyn, Delsbo, Nordiska museet inv nr 150.267, Forngården i Delsbo och i Hälsinglands museum, Hudiksvall).

Samtliga framställningar visar reformatorn sittande vid sitt skrivbord, iförd kappa och med kalott över det yviga håret (fig. 4 och 5). Miljön är prästens bokkammare och han skriver i en uppslagen volym. Alla har likalydande text: "Lutherus begynte Sin Lära i Svärigät ANNO 1524". Förlagan är helt klar. Reuter har haft tillgång till ett tryck, holländskt eller tyskt, med texten: "MARTINUS

Fig. 4. Luther vid skrivbordet iförd kalott och prästkappa av 1600-talssnitt, målad på ett gavelfält i Delsbo av Gustav Reuter. Foto Länsmuseet i Gävleborgs län.

LUTHERUS DOCTOR en PROFESSOR THEOLOGIE te WITTENBERG” (fig. 6). Därtill en vers på holländska:

”Het Christen Hert’s Gelukkigst is
Alst’zig int midde van Kreuts bevindt.”

Bladet föreligger också i tysk version, eller möjligen omvänt:

”Der Christen Hertz am besten steht
wenn’s mitten unseren Creutze geht.”

Bägge exemplaren kan jämföras på Kungliga Biblioteket i Stockholm. Uppgift om tryckare och tryckår saknas. Det är nu inte sagt att Reuter haft det holländska eller tyska bladet direkt i handen. Bilden kan ha nått honom via någon postilla vari Lutherporträtt ofta ingick. Han har inte lyckats eller försökt återge något av texten i den uppslagna bo-

ken vilket är begripligt. I den tyska förlageversionen står att läsa ”Der Mensch wird allein gerecht durch den Glauben”. Den holländska har hänvisning till Romarbrevet III:25.

Bladen har allmän barockprägel. Prästen skriver med bläck- och sanddosa i den uppslagna boken, allt placerat på en duk med fransar, mot bakgrund av ett ståndsmässigt draperi och bokhyllor med dyrbart inbundna volymer, alla i samma format. Reuter har i två av sina kända Lutherframställningar tydligt anknutit till 1600-talskaraktären och klätt sin reformator i dåtidens prästkappa och kalott. Ämbetsdräkten torde ha varit honom välbekant, förlagan förutan, och ligger mycket nära samtida prästpor-

Fig. 5. Luther vid skrivbordet. Målning av Gustav Reuter på väggfält i Kramsta, Järvsö. Nordiska museet 4730. Foto Nordiska museet.

trätt, t ex det i Delsbo kyrka av den myndige kyrkoherden Magnus Björkman (1614–72), utfört 1654 av J. Aureller d ä (Nodermann 1968, bild 13, s 196). Detta porträtt eller något liknande kan konstnären ha studerat i sin egen sockenkyrka och det har varit naturligt för honom att anknyta till församlingsherdens utrustning. Bakgrundens bokvägg har han haft svårigheter att återge och inskränkt biblioteket till några få, väldiga bokband av "bibelstorlek". Draperier har han som regel kring alla sina figurer och skulle nog ha målat dem ändå, oavsett förlagan, med sin speciella veckbehandling. Hans eget tillägg är ett ljus i svarvad stake och bläckhor-

net har fått hänklar. Han har även en variant i moderniserad prästräkt, utan kalott, men uppställningen är i övrigt densamma och liksom texten (Nordiska museet inv nr 4730).

Luther bland Världens Store

Under tidigt 1800-tal placerades Luthergestalten upprepade gånger som väggdekor i Gästrikland och Uppland av gästrikekonstnären Hans Vikström (1759–1833). Reformatorn får här en märklig framtoning som svensk präst i fantasikostym med knäbyxor, höga stövlar, kolt med bälte, pipkrås, kalott och lång prästkappa (fig. 7). Han bär postilla(?) i ena handen och håller den andra

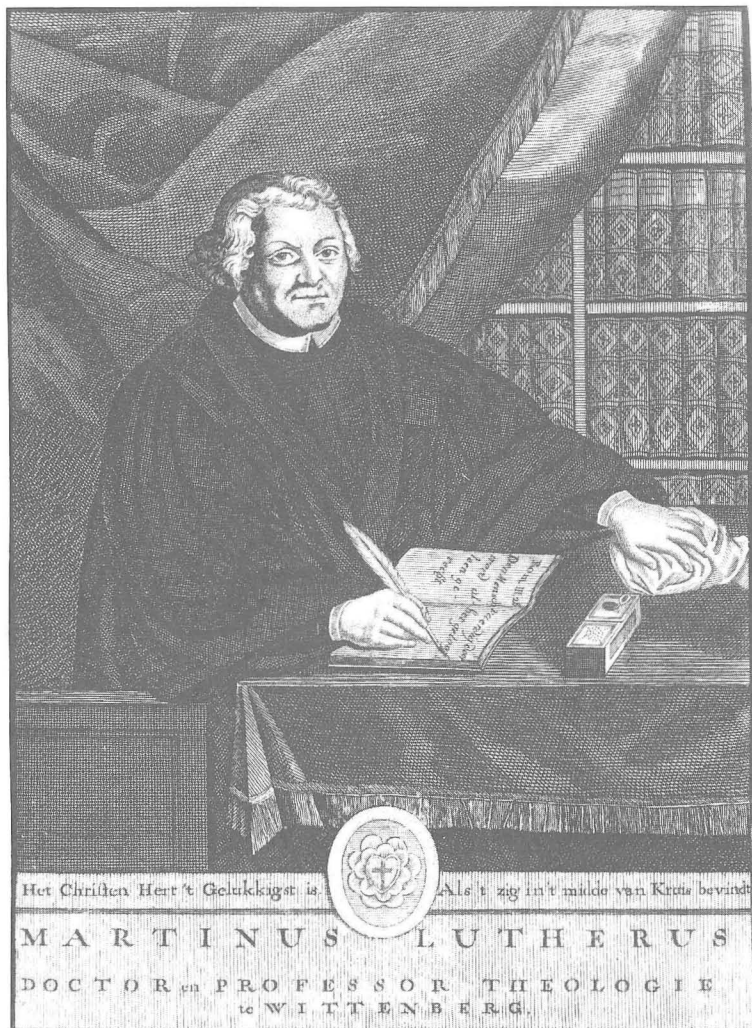

Fig. 6. Reformatorn vid skrivbordet. Trycket föreligger i både holländsk och tysk version. Okänd konstnär, sannolikt 1600-tal. Kungl. Biblioteket.

lyft i välsignelsegest. Med sitt lockiga hår påminner han om Esaias Tegnér, som rent tidsmässigt skulle kunna vara förebilden.

Wikströms rumsinredningar skildrar denna världens store på både det politiska och andliga området. Luther får sällskap med Paven i full skrud och Jungfru Maria i randigt förkläde. Den världsliga makten representeras av drottning Kristina och Karl

XII, ibland också av en romersk krigare, möjligen en av de nio hjältarna. Figureerna innefattas i bladsirade ramar och kompletteras av genrebilder. Som dörröverstycke återkommer överraskande en stor katt på blomsteräng efter lyckad råttjakt. Liknande sviter målades 1824 i Hedesunda, Gästrikland, samma år i Bärby, Östervåla, Uppland och 1827 i Lars Persgården, Gästrikland (Hede-

sundasviten är i Nordiska museets ägo, inv nr 160.653).

Luthers yttre likhet med Tegnér och den återkommande kopplingen till Karl XII kan kanske ha sin förklaring i Tegnérns mycket spridda dikt om "den unge hjälte", som skrevs 1818 och effektivt underbläste ett nationellt hjältetänkande. Kungen framställs i alla Wikströms variationer med stort lockigt hår, sannolikt inspirerat av försättsbladet i 1703 års bibel, där kungen hade ynglingahåret kvar. Kombinationen reformatorn-krigarkungen, två respekterade kraftkarlar, finner man inte enbart inom det folkliga måleriet. Man påträffar dem i de mest oväntade sammanhang, som på ölstop i Tyskland, där man druckit med Karl på den ena sidan och Luther på den andra (Nodermann 1984, s 18). Sammanställningens religiösa bakgrund var givetvis krigarkungens återställande av den schlesiska religionsfriheten vid fördraget i Altranstädt 1707. För den Tegnér-liknande Luther i den specialkomponerade dräkten har jag inte funnit någon tänkbar förlaga, men Wikström som var en driven målare var fullt kapabel till en egen komposition.

Doktorinnan Luther

Med 1800-talets nyevangeliska väckelse skapades efterfrågan på nya prisbilliga bilder av reformatorn. Nils-Arvid Bringéus har påvisat hur tyska färglitografier från Neurupin importerades av stockholmstryckaren P A Huldborg vid 1800-talets mitt (Bringéus 1981, s 21). Ett av dessa har texten "Doktor Martin Luther som den store religionsförbättraren", kompletterat med en vers:

"Luther var en ärans man
Jag ser hans bröstbild gerna an
Ty han bröt pafvens makt
och gav den bättre läran kraft.

Bröstbilden är kopierad efter den sedvanliga Cranachförlagan. Bringéus utgår ifrån att

Fig. 7. Vægghjælt med Martin Luther och Jungfru Maria från vägginredning i Hedesunda 1824, utförd av Hans Wikström. Nordiska museet 160653. Foto Nordiska museet.

det också måste ha existerat en litografi med ett dubbelporätt, eftersom blekingemålaren från Jämshög, Per Olsson Udd (1793–1862), avbildat "Doctor Luther, den store Religionsförbättraren med sin Doctorinna" (fig. 8, Bringéus a a s 21, och Melander 1986, s 98).

Dokortiteln har genom århundradena följt Luther som ett prefix, nästan som en ersättning för det Sankt, som man rätt gärna inte kunde skriva. Under 1800-talet skulle det också komma att omfatta hustrun. När Luther 1525 ingick äktenskap, gav det genljöd i hela den kyrkliga världen och skulle få långtgående civilrättsliga följder. Det var en handgriplig markering av att celibatet för det protestantiska prästerskapet var tillända.

Luthers utvalda blev Katarina von Bora (1499–1552), en nunna från klostret i Nimpsch, där hon placerats mot sin vilja som rättslös tioåring, en inte ovanlig lott för välborna små flickor. Hon var en av de nunnor som Luther aktivt slussade ut i verkligheten.

Fig. 8. Dubbelporträtt av dr Luther och hans maka. Utsnitt ur bonadsmålning utförd av Per Olsson Udd, Blekinge. Privat ägo. Efter Bringéus 1981, s 21.

Vid vigseln var han 42 och hon 26 år.

I levnadsbeskrivningarna betonas att Katarina ingalunda var vacker, vilket en nutida betraktare av hennes porträtt finner djupt orättvist. Hon motsvarade helt enkelt inte samtidens docksöta och planktunna kvinnoidéal. Konstnären Lucas Cranach, familjens nära vän och "hovmålare", var en utomordentlig porträttör, som ingalunda smickrade sina modeller. Hans studie av unga fru Luther vid tiden för bröllopet – han var för övrigt bröllopsvittne – visar en ung kvinna med sneda ögon under välvda bryn, höga kindkotor och ett viljefast drag kring de välskurna

läpparna (fig. 9). Om nu samtiden inte uppskattade hennes utseende, så betonas det i varje fall samstämmigt att hon blev en högst dugande husmor, som ansvarade för ett mycket stort hushåll med många barn, tjänstefolk, inneboende släktingar, ständiga gäster och (ibland betalande) studenter vid bordet.

Äktenskapet blev lyckligt och Luther yttade oförblommerat i ett av sina *Tischreden*: "Mir ist, Gottlob, wohl geraten, denn ich habe ein fromm, getreu Weib, auf welsches sich des Mannes Herz verlassen darf", och vid ett annat tillfälle, vänd direkt till henne: "Käthe, Du hast einen frommen Mann, der

Fig. 9. Katarina von Bora vid 25 års ålder. Efter porträtt av Lucas Cranach. Foto Kungliga Biblioteket.

Dich lieb hat: Du bist eine Kaiserin" (Baum 1883, s 173). Hennes ekonomiska sinne och självständighet gjorde att maken ibland kallade henne "Herr Käthe". När hon på deras lantgård startat en framgångsrik kreatursuppfödning opponerade han sig stillsamt i en brevöverskrift "Till min innerligt älskade hustru Katarina Luther, doktorinna... svinhandlerska och hvad mera hon kan vara". Under senare år undertecknade han ibland "Din gamle älskling" (Köstlin i Fehrs översättning 1884, s 541).

Något dubbelporätt av makarna har jag inte funnit, och inte heller Bringéus eller Mellander, men det har givetvis existerat i någon form.

Förlagan till det här aktuella dubbelporättet måste vara av sent datum och sannolikt är det ett tryck från Neuruppin som blekingemålaren Per Olsson Udd haft att gå efter. För Luthergestalten har han kunnat begagna Cranachs spridda bild med Huldbergs litografi som mellanled (fig. 10 och 11). Luther är på Udds bonadsmålning (fig. 8) iförd den sedvanliga veckrika doktorskappan, maken har en enorm hatt och generöst dekolletage och framtonar som societetsfru från 1850-talet, helt fjärran från den driftiga svinhandlerskan i Wittenberg. Texten upplyser oss om att konstellationen verkligen avser "Doctor Luther den store Religionsförbättraren med sin Doctorinna".

Wahrhaftige Abcontrafactur D. Martini Lutheri
 Kätigen Durch welchen Gott / alle durch seinen Sonderlichen darzu erweleten
 Ansehung / das Luther von Ihm Dieß seine heilige Evangelia / wider an erdten von seinen tag /
 zu diesen letzten zeiten bracht hat / Oben erte. Das zu dem hand hat
 sein von diesen Neben / Amen.

In Wittenberg bei Jeta Formschneider.
 1 5 1.

Fig. 10. Wahrhaftige Abcontrafactur D. Martini Lutheri av Lucas Cranach. Prototypen för de flesta Lutherkopior, som massproducerades, denna daterad 1551, sju år efter modellens fränfalle. Efter Geisberg, Der deutsche Ein-Blatt-Holzchnitt 1930.

Fig. 11. Färglitografi tryckt hos Gustav Kühn, Neurupin, här utan den beledsagande versen och endast med angivande av födelse- och dödsdata. Nordiska museet inv. nr 244713. Foto Nordiska museet.

Lutherbilden i kyrklig inredning

Att Luther kom att hänga på vägg i bonadshelgonens efterföljd är inte förvånande. Hans bild förekom ju i kyrkorna på både väv och panna och även i muralmaleri. Bruket var tämligen utbredd i Tyskland, där Luther t ex kunde beskådas i en triptyk från 1571 i tre versioner, alla efter Cranachs olika porträtt: som munk, som Junker Jörg och som läraren/reformatorn i Sankt Peter och Paul i Weimar. Inga Lena Ångström uttrycker det så: "Efter Luthers död och i takt med den kyrkliga självmedvetenheten blev hans bild också alltmer vanlig i det lutherska Tysklands kyrkor, och det på platser där tidigare endast de bibliska historierna och helgonen kunnat skildras" (Ångström 1992, s 132 och fig. 86).

I svenska kyrkor är företeelsen tämligen sällsynt, men det finns några exempel: I Harakers kyrka, Västmanland, finner man Luther och Melanchton målade i triumfbågen (Lindgren 1983, s 215). I Hagelbergs kyrka, Västergötland, har Luther fått en utomordentligt prestigefylld placering, där han på altarets flygeldörr i kolossalformat avbildats tillsammans med aposteln Paulus och får ersätta själve Petrus, dock inte med himmelrikets nyckel i sin hand utan med sitt eget attribut, bibeln. Altartavlan är odaterad men bör vara tillkommen strax före 1650. (Ångström a a, s 129, bild 84 samt omslaget).

I Sunne kyrka i Jämtland skapades åren 1691–1694 en altaruppsättning i tung, lantlig barock i tre etager. Den är figurrik med skulpturer som visar Johannes Döparen och Johannes Evangelisten, Moses och Aron, Rättvisan, Hoppet, Tron och Kärleken. I nischerna står Petrus och Paulus och ytterst på sidorna som fristående skulpturer Luther (fig. 12) och som följeslagare för en gångs skull inte Melanchton utan troligare Johan Hus (Hamberg 1974, s 58–59). Skulptören är känd; Mäster Anders Olofsson, jämtlänning från Hållborgen i Revsunds socken, utförde flera altaruppsättningar av denna typ. Detta var hans sista arbete innan han enligt dödboken begravdes den 10 juni 1694 "efter en mycket wacker wandringh uti 72 åhr och lades wäster på kyrkogården".

Altaruppsättningen "stofferades" 1701 av Olof Thelman från Söderhamn, som också försåg predellan med tre målningar. Den ena av dessa utgör ett grupporträtt av 16 reformatorer från olika länder och epoker (fig. 13). Centralgestalten är Luther själv, som under ivriga handrörelser disputerar med representanterna för påvekyrkan, här påven i mitra, en kardinal i sin stora hatt, medan djävulen själv sticker upp nos och tassar över bordskanten. Förslagan anses vara ett

Fig. 12. Träskulptur föreställande Martin Luther, placerad i par med Johan Hus på altaruppsättning i Sunne kyrka, Jämtland. Foto från 1911 års utställning, Östersund.

holländskt stick. Motivet är utförligt behandlat av Hamberg (1955, s 111–120) och de norska exemplaren av Molland (1974, s 4 ff). Olof Thelmans målning i Sunne är dessutom publicerad i bild av Telhammer (1992, s 95) och Austagder-exemplaret i Norge av Christie (1973, del I, s 103, fig. 39). Samtliga kopister arbetar i ett folkligt manér som för tanken till bonadsmålari, även om deras arbeten är utförda på pannå. De olika framställningarna skiljer sig något från varandra och flera tänkbara förlagor har varit i om-

lopp. För Sunne-varianten ser både Hamberg, Molland och Telhammer Jan Houwens stick *Le chandelier* i *Iconografiae Calvinienne* utgiven av E Domergue som en möjlighet.

Evangelii Seger eller Dr Martin Luthers Lefnad P A Huldberg (1816–1887) tryckte också ett blad kallat *Evangelii Seger eller Dr Martin Luthers Lefnad*. Mittbilden visar reformatorn stående i sin studerkammare med en uppslagen bibel i handen (fig. 14). Klädseln är den sedvanliga långa, veckrika kappan och baret med öronflickar. Han inramas av 16 småbilder, som illustrerar hans levnadslopp. De förefaller godtyckligt inkomponerade utan någon klar kronologisk ordning. Lästa från vänster till höger och sedan uppifrån och ner skildrar de 16 scenerna:

1. Luther och Staubit
2. Luther som allmosesångare
3. Luther i Kloster
4. Luther förbränner Påvens bulla
6. Luther föres till Wartburg
7. Luthers bröllop
8. Luthers Wälgörande
10. Luther anslår sina 95 Satser
11. Luthers intåg i Worms
12. Luther inför Riksständerne
13. Luther i Wartburg
14. Luthers liktåg
15. Luthers bön
16. Carl V vid Luthers graf

Bladet är odaterat men bör vara tillkommet under 1800-talets mitt, präglad av den nyrenässans, som var typisk för dåtida tyskt heminredningsideal. Trycket har nr 4 i en serie utförd av W Bülow, litograf och teckningslärare i Berlin, känd för en rad arbeten efter 1843, däribland fursteporträtt (Bringéus 1990, s 14). Huldberg har försett det importerade bladet med svensk text. Uppställningen var tydligen vanlig i Tyskland och det fanns varianter hos andra tryckare. En sådan med benämningen *Gedächtnistafel*, tryckt

Fig. 13. Predella i altaruppsatsen i Sunne kyrka, Jämtland, 1701. Symboliskt grupporträtt av reformatorerna samlade kring det evangeliska ljuset. Foto P G Hamberg 1949.

hos Kammerer i München, ingår i Veste Coburgs arkiv, upptagen som nr 44 i utställningskatalogen från 1967. "In der Mitte Darstellung Luthers in der Studierstube. Ringsum 18(!) kleine Bilder mit Wiedergaben Luthers Leben mit jeweiliger Unterschrift."

Frågan är om det rör sig om en helt ny moraliserande 1800-talsföreteelse eller om kombinationen har rötter längre tillbaka i tiden. Låt oss återgå till Åbo slott. Under sin korta tid där som hertigpar förde Johan och

hans polskfödda gemål en hovhållning av internationell klass, som onekligen närmade Sverige-Finland till kontinenten. Inventarieförteckningarna från 1556 och 1563 visar, som inledningsvis nämnts, att bland inredningens praktfulla textilier också ingick gammalt och slitet material, som målade bonader av medeltida typ ("två gamla Sankt Görans") men också nytillskott som Dr Martin Luthers historia. Man undrar hur den kan ha tett sig. Formatet är givet: i meter omräknat 7x1.30 meter. Den har alltså hållit två

Fig. 14. Dr Martin Luthers Lefnad. Färglitografi upptryckt av P A Huldberg. Foto Kungliga Biblioteket.

vådbredder och lämnat utrymme för en berättande svit i två register/bildrader. Bland motiv, som med säkerhet ingått, var förstas uppspikandet av teserna, brännandet av bullen, troligen också vigseln. Självfallet har man kunnat se framställningar av medkämper Melanchton, men främst reformatorn själv som centralgestalten med den nya bibelöversättningen i hand.

Det är inte omöjligt att det med många mellanled av numera försvunnet material

kunnat existera en fortlöpande tradition från hertigparets vägg i Åbo slott fram till Huldbergs litografi 300 år senare och att innehållsmässigt inte skilt så värst mycket mellan dessa ytterligheter. Vad det äldsta bevarade bonadsfragmentet beträffar, det från Alfta, kan det inte ledas i bevis att det utgjort en del av en hel levnadsbeskrivning, även om det är troligt och att det vi ser är slutbilden av en sådan svit.

Förekomsten av riksvapnet har i varje fall

haft en klar avsikt, den att bekräfta Luthers lära som Rikets officiellt antagna religion, en manifestation av att reformationen var ett faktum utan gensägelse. Reformatorn skulle fortsättningsvis komma att målas på bonader med bibeln som attribut och doktorstiteln som ett magiskt prefix. Att "Luther i Alfta" en gång kasserades har inte betytt att motivet som sådant blivit ointressant och att det mist sitt budskap. Bonaden var helt enkelt så utsliten att det textila underlaget vändes om och utnyttjades för annan dekor.

Litteratur

- Andersson, Tord, 1976: Hans Wikström, allmogemålare. Från Gästrikland.
- Baum, Friedrich v., 1883: Das Leben dr Martin Luthers. Nördlingen.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1981: Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap. Lund.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1990: Kungliga kämpadater i bilder för folket. Varbergs museums årsbok. Varberg.
- Coburg Veste, Utställningskatalog 1967, Martin Luther Ausstellung. Coburg.
- Christie, Sigrid Marie, 1973: Den lutherske ikonografi i Norge intill 1800. Oslo.
- Flamande-Christensen, Sigrid, 1934: Die männliche Kleider in der süddeutsche Renäissanse. Kunstwissenschaftliche Studien nr 15, Berlin.
- Geisberg, Max, 1930: Der deutsche Einsblatt-Holzschnitt. München.
- Hamberg, Per-Gustaf, 1955: Altaruppsatsen i Sunne gamla kyrka. Från Ådalar och fjäll.
- Hamberg, Per-Gustaf, 1974: Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Idéhistoria, kulturförbindelser, mästare. Kungl Vitterhets, Historie och Antikvitets akademien. Uppsala.
- Hausen, Reinhold, 1909: Förteckning över Hertig Johans av Finland och hans gemål Katarina Jagellonicas lösegendom 1563. Helsingfors.
- Köstlin, Julius, 1883: Luthers Lefnad i översättning av Fredrik Fehr. Stockholm.
- Lindgren, Mereth, 1983: Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige 1530–1630. Stockholm.
- Mellander, Barbro, 1986: Per Olsson Udd, en bonadsmålare från Jämshög. Blekingeboken.
- Molland, Einar, 1974: Reformasjonens fedre eller "Lysestaken", et Tema i Protestantismens ikonografi og dets forekomst i Norge. Aust-Agder-Arv, Årbok for Austagder-museet og Aust-Agder-Arkivet 1971–72. Arendal 1974.
- Nodermann, Maj, 1965: De nyfunna bonaderna i Alfta, en första kommentar. Fataburen.
- Nodermann, Maj, 1968: Det stora gästabudet i Hälsingland. Fataburen.
- Nodermann, Maj, 1990: Äldre bonadsmåleri i Norden, medeltida och efterreformatoriskt. Halland.
- Snellman, A H, 1890: Turulinnan rakennushistorian aineksia. (Bidrag till Åbo slotts byggnadshistoria.) Analecta archeologica Fennica I, Helsingfors.
- Strauss, Walter, L, 1975: The German Singleleaf Woodcut 1560–1600. New York.
- Svensson, Ingemar och Michelsson, Hilding, 1968: Hälsingemålningar. Gävle.
- Telhammer, Ingrid, 1992: Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720. Fornvårdaren 25. Östersund.
- Troels-Lund, Frederik, 1908: Dagligt liv i Norden, del IV. Köpenhamn.
- Ångström, Inga Lena, 1992: Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1668. Stockholm.

Ett hjärtligt tack till Pastorsämberet i Söderköping för generös hjälp med fotografering och kontroll av texttolkning samt till Stig Appelgren för översättning av förekommande finländsk litteratur.

ZUSAMMENFASSUNG

Luthermotive auf schwedischen Wandbehängen

Gemalte Wandbehänge haben in Schweden eine alte Tradition. Aus dem Mittelalter ist aus natürlichen Gründen nur sehr wenig bewahrt geblieben. Durch archivalische Angaben ist jedoch bekannt, dass Heiligengestalten damals ein oft vorkommendes Motiv waren. Nach der Reformation lebte doch der Gebrauch der auf Gewebe gemalten Wanddekorationen weiter, aber die Heiligen gehörten nun nicht mehr zu den interessanten Objekten (mit Ausnahme von St. Göran, der weiterhin eine beliebte und oft abgebildete Gestalt war und blieb).

Die Protestanten fanden ein neues Idealbild, den Reformator selber. Luther, der ganz und gar kein Gegner von Abbildungen war, sondern im Gegenteil es erbaulich fand, wenn die Bauern und das Volk ihre Heime mit religiösen Bildern schmückten, war nun selbst eine der Figuren in der Galerie.

Die ältesten bewahrten Beispiele aus der 2. Hälfte des 16. Jhs. gehören zu einer Sammlung, die 1964 als Füllmaterial eines Füllbodens in einem Bauernhof der Gemeinde Alfta in Hälsingland gefunden wurde. Darauf sind Luther und Melancthon abgebildet, zu beiden Seiten einer Standarte mit dem schwedischen Reichswappen stehend. Damit sollte wohl gezeigt werden, dass der Protestantismus offiziell anerkannt worden war. Ein Wandbehang mit Luther war zu dieser Zeit keine Rarität. Ein solcher gehörte auch zum Mobiliar des Herzog Johann im Schloss von Åbo 1556 und wird dort als "Doktor Lutheri Historia" ["Doktor Lutheri Geschichte"] bezeichnet.

Das Luthermotiv verblieb populär, speziell im nördlichen Teil von Schweden. Im 18. Jh. malte der Gefreite Gustav Reuter (1699–1783) den Reformator am Schreibtisch sitzend, nach einer holländisch-deutschen Vorlage, undatiert, aber nach dem Typ des 17. Jhs. Reuter malte auch Varianten mit Luther in ein schwedisches Pfarrgewand gekleidet.

Während des 19. Jhs. stattete der Künstler Hans Wikström (1759–1833) mehrere Bauernhöfe in Uppland und Gästrikland mit Bilderfolgen bekannter Gestalten aus der Geschichte aus, auf denen Luther zusammen mit Karl XII, der Königin Kristina, dem Papst in seinem Ornat und der Jungfrau Maria in einer schwedischen Tracht abgebildet war. Die Gestalt Luthers hat da eine augenfällige Ähnlichkeit mit dem bekannten schwedischen Bischof und Dichter Esaias Tegnér.

Luther wurde auch in schwedischen Kirchen abgebildet, ein paar Mal sogar auf Altarbildern. Dies kam hier

aber doch nicht so oft vor wie in Deutschland. Dagegen hingen da oft gerahmte Portraits und importierte Holzschnitte aus der Werkstatt von Lucas Cranach, von anderen Druckern kopiert und verbreitet. Manchmal stösst man auf fast lebensgrosse Abbildungen von Luther und Melancthon, die aus elf zusammengeklebten Blockdrucken bestehen.

Mit der neu evangelischen Bekehrungswelle des 19. Jhs. wurde die Nachfrage nach neuen und billigen Bildern geschaffen, und man importierte deutsche Farblithographien aus Neuruppin. In der Druckerei von P.A. Huldberg wurden sie von Neuem gedruckt und mit schwedischem Text versehen. Die meisten stammten von Cranachs vielverbreitetem Bild mit Luther in einen weiten, faltenreichen Mantel gekleidet, der Schube, mit der Bibel als seinem steten Attribut. Immer war auch der Dokortitel angegeben, der ihm, gleich einem Prefix, die Jahrhunderte hindurch gefolgt war. In den Titel miteinbezogen wurde auch Luthers Gemahlin, auf einem Doppelporrait des Paares. Der papierne Behang in Jämshög, Blekinge, wurde von Per Olsson Udd (1793–1862) gemalt und stellt Katharina von Bora in einem Modekleid der 1840er Jahre dar, und wird hier Frau Doktorin genannt.

Eine Lithographie mit dem Titel "Evangeli Seger" oder "Dr Martin Luthers Lefnad" ["Der Sieg des Evangeliums" oder "Das Leben des Dr Martin Luther"] zeigt in der Mitte den Reformator in seinem Studierzimmer stehend, umrahmt von 16 kleinen Bildern, die sein Leben beschreiben, eine direkte Kopie einer Serie Bilder des Berliner Lithographen und Zeichenlehrers W. Bülow.

Man rufe sich in Erinnerung, dass der Wandbehang im Schloss von Åbo 1556 die Lebensgeschichte Martin Luthers zeigte, und dass der Wandbehang von Alfta vermutlich aus einer erzählenden Bilderfolge bestand, von der wir das Abschlussbild gesehen haben. Diese Bilder müssten eigentlich im Grossen und Ganzen dieselben Schilderungen beinhaltet haben, wie die der Bülow-Huldberg Lithographie 300 Jahre später. Es ist auch nicht unwahrscheinlich, dass es eine fortlaufende Tradition mit vielen verschwundenen Zwischenstücken gegeben haben könnte, angefangen bei dem Schloss von Åbo bis hin zu den graphischen Blättern des 19. Jhs. Dies aber ist selbsterklärend nur eine vorsichtige Hypothese.

(Übersetzung: Brigitt Steiner)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

A propos silvermöbler

Av Lis Granlund

När såg Du en silvermöbel första gången? En fråga jag fick under arbetet med recensionen av Mogens Bencards bok *Sölmöbler* (se s 59). Jag var tre år och det var i slutet av 1920-talet. När mina föräldrar hade utländska eller långväga danska gäster förevisades alltid Rosenborg slott i Köpenhamn. Dit gick jag glad i hågen – men jag stretade emot, när de ville ha mig med på Thorvaldsens museum, för att jag var rädd för de monumentala vita gubbarna med deras vita tomma ögonglober. Rosenborg var däremot alltid lika spännande. När föräldrarna berättade om kungen som lät bygga slottet i början av 1600-talet, om hans drottning, barn och någon som hette ”frilla”, då tyckte jag att det var mera spännande än *Snövit* och *Prinsessan på ärtan*. När vi så äntligen hade hunnit upp till ”den lange sal” i översta våningen kunde jag knappast se mig mätt på alla härligheterna. Silverramade speglar, bord, skåp, stolar som strålade av silver – och så de tre stora lejonerna framför kungens tronstol. Den var bara vit – av *narrvalstand* – och lika ointressant som Thorvaldsens gubbar – men lejonerna! De var blanka och silvervita. Så jag lutade mig förtroendefullt mot ett av dem för de vuxna pekade och pratade och jag var trött. Den gamle ”kustorde”, vaktmästaren, lyfte mig resolut upp på ett av lejonerna – och dagen var räddad fast det kändes något kallt. Sedan blev det en vana att vila ut på ett av de två stående lejonerna. I mellanvåningen stod ett par silvervärmebrickor på låga småbord – de tålde också min vikt, men lejonerna var mina särskilda vänner.

Det dröjde inte så många år förrän jag började fråga var silvret till alla möbler kom ifrån. Min far förklarade att det fanns silver i de norska och tyska bergen och att silvret som de danska guldsmederna hade använt säkert kom från Norge, som hörde till Danmark på den tiden. Undan för undan har det gått att ta reda på en del mera – men det finns inget tvivel om att de på Rosenborg utställda silverföremålen och kronjuvelerna bildade grunden för mitt konsthantverksintresse.

Var uppstod modet med silvermöbler egentligen? Det finns delade uppfattningar, men givet är att råvaran silvret skulle finnas inom räckhåll såväl ekonomiskt som geografiskt. Norge var svaret för de under 1600- och 1700-talen i Köpenhamn tillverkade föremålen. Tyskland, då med många mindre stater, hade silver nog för Augsburg, Hamburg, Köln och Nürnberg. Men Frankrike och Nederländerna fick importera. Den rikliga mängden av silvermalm i Harz, Freiberg och Erzgebirge gjorde exporten möjlig ända från medeltiden. I Kongsberg i Norge började man gruvdriften under Christian IV:s tid (1588–1648), till den närmare bestämt 1623. Går vi längre tillbaka i tiden, till den s k forntiden, så var de viktigaste europeiska silverproducenterna Grekland och Spanien – åtminstone i Europa. I Sverige har vi sedan medeltiden brutit silvermalm. Större drift kom igång under Gustav Vasa på 1500-talet (Sala), under Kristinas tid i Hällefors 1634 och sedan 1790 i Falu gruva, där det också hade upptäckts guld, som det lönade sig att utvinna. Spaniens och Portugals exploatering av Mellanamerika och Sydamerika orsakade en flodväg av ädla metaller och stenar över Europa.

Men modet att omgiva furstar med metallklädda möbler? Var kom det ifrån? Hannelore Müller skrev i katalogen till Maximilianmuseet i Augsburg 1982, sid 52: ”Obwohl die Mode der Silbermöbel sich von Spanien aus nach Frankreich und ganz Mitteleuropa ausbreitete, blieben nur ganz wenige Stücke erhalten, denn in Notzeiten wurden sie zur Auffüllung leerer Kassen eingeschmolzen”. Modet skulle enligt hennes åsikt komma från Spanien till Frankrike och var kanske redan i beställningsögonblicket tänkt som en investerings-”slit & släng”-produkt. Th H Lunsingh Schurleer nämner i sin uppsats *Silver Furniture in Holland* (Opuscula in Honorem C Hernmarck, Sth. 1966) att Frankrikes silvermöblers plåt omfattade 82.000 marcs (=ca 20.000 kg) och därav finns inget kvar: Ludvig XIV anskaffade praktmöblerna

efter bl a Claude Ballins design – och några av ritningarna finns på Nationalmuseum i Stockholm. Carl Hernmarck publicerade en härligt illustrerad uppsats 1953 i *Gazette des Beaux-Arts* om denna förlorade skatt. Musée des Arts décoratifs i Paris äger resten av Ballins ritningar.

I tidskriften Apollo, 1958, publicerade John F Hayward fyra artiklar om silvermöbler med Englands innehav i fokus. På Windsor Castle och på Knole i Kent kan man fortfarande beundra några få silvermöbler. Rosenborgsamlingen är dock vida överlägsen i variation, kvalitet och mångfald.

Hildegard Hoos disputerade i ämnet "Augsburger Silbermöbel" i Frankfurt am Main 1981 med den i Sverige bekante professor Gerhard Eimer som förste opponent. De ca 250 sidorna ger en imponerande dokumentation, blott är "Allgemeiner Überblick" i tunnaste laget som introduktion

till detta glansfulla ämne. Det hade varit intressant om Hoos hade nämnt tronstolarna i Turkiet och Iran eftersom dessa är konkreta exempel på "metall-möbler". Tutanchamons tronstol inbäddad i silver och guld från ca 1 400 f. kr. på Cairos museum har Hoos med i bild. Men i Topkapi palatset i Istanbul finns en tronstol från 1500-talet e.Kr. helt inbäddad i 250 kg guld, den persiska påfågelttronen finns förhoppningsvis också kvar med sitt guld och alla ädla stenar – en indisk 1600-talsklenod, ganska visst guld och inte silver. Avslutningsvis vill jag nämna att två silverkarmstolar av indiskt ursprung var till salu på Stockholms Auktionsverks internationella auktion så sent som 1986 för utrop 200.000–250.000 kr. De var gjorda i slutet av 1800-talet. Dock får Garrard och Asprey i London otroliga uppdrag än i dag – silvermöblernas era är nog inte alldeles över.

Jordbruk och natursyn

Av Mátyás Szabó

Lars G Strömberg: Var slutar en sjö? Livsvillkor och naturuppfattning kring Hornborgasjön 1900–1990. Diss. English summary. Etnologiska Föreningen i Västsverige. Göteborg 1992. 188 s., ill.

Människor i vissa grupper eller klasser eller människor under vissa *levnadsvillkor* – för att knyta an till ett viktigt begrepp i föreliggande avhandling – känner påtagligt hur deras möjlighet att vara med att forma det samhälle vi lever i, alltmer begränsas. Hit hör bl a dagens bönder! Det är inte länge sedan alla uppfattade jordbruket som den självklara modernäringen. Idag är jordbrukarna en liten yrkesgrupp. Deras näring anses allmänt vara olönsam och tonen har skärpts mot dem som yrkesgrupp. Ekonomin försämras gradvis och lantbrukarna upplever en kolossal osäkerhet inför framtiden. Den konsumentvänliga attityd som präglar livsmedelspolitiska utredningen skärper motsättningen mellan stad och land. Skattebeta-

larna tycks ha tröttnat på att subventionera jordbruket och hålla till godo med världens högsta livsmedelspriser. I denna situation är det kanske inte så lätt att förstå att bonden är mer än livsmedelsproducent: jordbruket handlar även om en livsform och en kulturmiljö.

Den allmänna och ofta okunniga inställningen till böndernas betydelse har haft flera följder både för dem själva och för samhället. Det skulle behövas många fler studier för att avhjälpa denna brist och samtidigt ta reda på vad som pågår på det mentala planet hos våra bönder. Det är därför som man med stor tillfredsställelse emotser en akademisk avhandling som väljer att belysa ett klassiskt etnologiskt ämne – med nytt innehåll belyst ur eget perspektiv – i vars centrum lantbruket och dess utövare står.

Regleringar – livsvillkor – natursyn

Vad som gjorde i avhandlingen behandlade människors, främst bönders, utkomst till något säre-

get, och framförallt ovisst, var närheten till den nyckfulla Hornborgasjön med en ständig instabilitet vad gäller vattenmängd. Detta förhållande ville sedan länge den kringboende befolkningen påverka med olika åtgärder – i fortsättningen kallade *regleringar*. Det i avhandlingen behandlade problemkomplexet har uppstått i och med att de olika befolkningskategorierna runt sjön påverkades på olika sätt av hur sjön förändrades, hur mycket vatten det fanns i den och följderna för flora och fauna. Ju närmare våra dagar vi kommer desto mera kompliceras bilden genom att aktörernas antal ständigt växer och allt fler utomstående (naturvänner och skilda miljöorganisationer) som inte har sin utkomst ur miljön som dominerades av sjön, blandar sig i skeendet. Det finns en viktig omständighet som löper genom Hornborgasjöns – liksom andra reglerade sjöars – regleringshistoria: förväntningarna på samtliga sänkningar och regleringar av olika slag har alltid varit orimliga och orealistiskt stora. Även om det alltid fanns någon eller några vinnare var merparten av berörda näringsutövare, främst bönder, missnöjda med resultatet.

Vad gäller Hornborgasjön så har man under 1800- och 1900-talen genomfört fem sjösänkningar. Avhandlingen belyser skeenden från och med den fjärde sänkningen som påbörjades 1902. Initiativen till sänkningarna kom i regel från stordjordbruken som var inriktade på stordrift. Böndernas intresse för sänkningar och regleringar var avvaktande, de agerade inte som en homogen grupp utan bedömde situationen alltefter individuella bevekelsegrunder och handlade därefter. Bilden kompliceras av att det även förekom jordbruk som produktionsmässigt avvek från de normala genom att de hade vattenverk (sågar, kvarnar, stampar och elgeneratorer) och därför gick deras intresse inte att förena med de övrigas. Alla som var inblandade i sjösänkningens processen konkurrerade således med varandra om de resurser sjön utgjorde. Hur de olika näringarnas utövare, bönder och andra, agerade inför Hornborgasjöns regleringar var avhängigt av deras naturuppfattning. Här har vi konflikternas kärna som också är avhandlingens främsta målsättning: att belysa och förklara.

Den stora sjösänkningen vid början av 1900-talet blev mer eller mindre ett fiasko: de första årens positiva effekter försvann och åtföljdes av konflikter och domstolsprocesser mellan sänkningens företag och vattenverksägarna med åter-

verkningar på bönderna som drog sig för att engagera sig för sjösänkningens utlovade nytta. Av den bild som skissas här utkristalliseras ett mönster som gäller för hela 1900-talet: olika intressegrupper ställdes mot varandra och särintressen gjorde att konflikter uppstod även i böndernas egna led. Varför? Sannolikt för att de, i stället för att föra sin talan gemensamt i organiserade former, agerade helt från skilda, närmast individuella förutsättningar. Detta i sin tur berodde på att livsvillkoren, som i sig själva var mycket olikartade, förändrades påtagligt. Samtidigt börjar Hornborgasjön framträda som en riksangelägenhet, en nationalegendom. Även om det spirande naturskyddet ännu ej kunde hävda sig i konkurrens med andra intressen – eftersom rörelsen saknade en bredare förankring i samhället – börjar sjön infogas i det allmänna medvetandet.

För klarhetens skull bör påpekas att 1900-talet – som är avhandlingens tidsmässiga avgränsning – utmärks i huvudsak av två händelser vad gäller Hornborgasjön och befolkningen runtomkring den: den s k fjärde sjösänkningen och dess effekter – den mera historiska delen – och restaureringen, vilken är en alltjämt pågående process. Vad som skildras i den senare delen kunde ha utgjort ämnet för hela avhandlingen. Detta "nutidsavsnitt", restaureringsepoken, börjar efter uppfammande konflikter mellan bönderna och sänkningens företag. 1967 inlämnade en kommitté ett program till regeringen där man med beaktande av ekonomiska intressen beskrev de värden som Hornborgasjöns restaurering förväntades innebära. De åtföljande utredningarna hade en gemensam kärna: sjön skulle återställas i det skick som den befann sig i före den fjärde sänkningen, i början av 1900-talet. År 1977 beslutade riksdagen att Hornborgasjön skulle restaureras. Vad som följer i form av nya direktiv, ytterligare utredningar och förslag gällde i princip sjöns utseende och vattenmängd. Detta i sin tur påverkade självfallet jordbruksnäringen och innebar därmed ingrepp i lantbrukarnas livsvillkor.

De frågor som behandlas här är av stor vikt för dagens lantbrukare vid Hornborgasjön. För att förstå böndernas reaktioner inför de presenterade planerna måste man först beakta två viktiga omständigheter: dels att det finns icke-ekonomiska aspekter och dels att bönderna på grund av skilda livsvillkor är en mycket heterogen grupp. Lantbrukarnas identitet formas av historiska erfarenheter och av bakåtriktade referenser påpekar

Strömberg. Dagens bönder har svårt att få gehör för sina ståndpunkter på grund av en förhärskande rationell tankemodell som formas av lönsamhetssträvanden. Den andra omständigheten, att bönderna sinsemellan är splittrade, har däremot sin bakgrund i ekonomiska förhållanden, den odlade markens beskaffenhet, dess närhet till den framtida sjön, det egna jordbrukets mekaniseringsgrad och produktionens inriktning.

Avhandlingens sista avsnitt, Centraldirigering och lokala livsvillkor, är en sammanfattande analys inriktad på de centrala problemen: natursynens framväxt och dess gradvisa förändring hos de olika aktörerna och hur den påverkade näringarna. Vad som står i diskussionens fokus är Hornborgasjön som en unik miljö och dess koppling till jordbruket samt regleringarnas följder för jordbrukets utövande. Författaren konstaterar att de som agerade för naturintressen – såväl statlig myndighet som ideellt naturskydd – grep in i lokalbefolkningens liv genom att under 100 år påverka deras näring. Lantbrukarna framstår som förlorare i långdragna och för dem själva oöverblickbara processer. Ett ytterligare viktigt postulat av förf är att själva Hornborgasjön framträder i olika skepnader alltefter i vems intresse man betraktar den: den teknokratiska naturvårdens, den ideella naturvårdens och den agrara nyttoaspektens.

Hornborgasjön är en kulturprodukt skapad under 200 år. Dess utveckling har dirigerats av svärförenliga krafter. Medan de uppfattningar som verkade för naturintressena förändrades kontinuerligt förefaller böndernas syn på naturen mera konstant. Ett viktigt resultat rör böndernas ställningstagande och agerande i både tidigare och nutida skeenden. Redan från början av seklet, då sjösänkningen aktualiserades, visade sig bönderna vara en påtagligt splittrad grupp och sjöns vidare öde bekräftade att det individuella förhållningssättet var och förblev förhärskande. Detta trängde undan gemensamma handlingsmönster och kollektiva värderingar. Bönderna är inget homogent kollektiv hävdar förf. Även om de uppträder kollektivt i diverse sammanhang för att markera sig som en unik yrkesgrupp är bonden idag en företagare liksom andra yrkesgrupper och tillämpar en strategi som passar vid ett bestämt tillfälle. Så långt om innehållet med betoning på det som jag anser vara behållningen i avhandlingen.

”Var slutar en sjö” som akademisk avhandling

Ämnesvalet bör prisas – det behövs studier av detta slag – liksom förf:s mod att ge sig i kast med ett så välkänt, omskrivet och kontroversiellt fenomen som Hornborgasjön, vars framtida öde ger upphov till en massa tyckanden. Han riktar uppmärksamheten mot en viktig komponent, böndernas situation i förhållande till sjön, i ett komplext skeende som trots mycket debatt kommit i skymundan. Strömberg anknyter därmed till aktuella problem, han vägleder oss och ger insikter, så att var och en med större eftertanke kan ta ställning till frågor som berör känsliga kopplingar mellan lantbruk och miljö.

Boken är lättläst, skriven med engagemang även om man skulle ha önskat sig en stramare uppläggning med större pedagogisk tydlighet – läsaren måste själv knyta ihop en del tanketrådar om han vill se vissa sammanhang klarare. Jag saknar också ett mera sammanhållet avsnitt med teoretiska och metodiska överväganden. Diskussionen kring makt och klass står liksom i ett vakuum och det finns knappast återkopplingar till dessa tankar senare i analysen eller i slutsatserna. Det är minst sagt synd: det kunde ha varit av stort intresse att ta steget fullt ut och tydligare operera med livsformsbegreppet i förhållande till klass. Han presenterar här ett fruktbart arbetssätt som är väl tillämpligt i det postindustriella samhällets olika grupperingar. Att han inte är ensam om detta perspektiv framgår dock inte i avhandlingen (jfr bl a Lena Gerholms avhandling Kulturprojekt och projektkultur, 1985).

De mest påtagliga bristerna finner man dock i materialunderlaget. Man skulle ha önskat sig fördjupningar med stöd av rikhaltigare empiri på vitala punkter. Samtidigt förvånas man över underlåtenheten att sätta in problemställningarna i ett vidare sammanhang: det gäller såväl Hornborgasjöns reglering/restaurering som delar av vissa processer där Strömberg går in på generaliseringar.

Bakgrundsteking – är bönderna vid Hornborgasjön unika?

Förf:s deklaration vad gäller redovisning av faktauppgifter är något olycklig. Att empiriska utelämnanden inte skall förväxlas med försummelser (s 17) kan knappast gå hem hos den kritiske läsaren. Att det inte är den riksbekanta Hornborgasjön, utan förståelsen av de kringboende människornas vardagssituation som är avhandlingens

primära mål är tydligt. För att fullfölja detta krävs dock ett omfattande arbete. Avsaknaden av basuppgifter om flera viktiga frågor känns stor: det kan gälla såväl antalet lantbrukare, produktions-siffror, inriktning på produktion, ägoförhållanden som ekonomi och lönsamhet och mycket annat. Sådana data kan aldrig vara försumbara i en avhandling som har till syfte att analysera och förklara konkreta förhållanden. Vi vet t ex ej hur många bönder/gårdar som är berörda av den pågående restaureringsprocessen. Varför var t ex sänkingsföretaget vid seklets början misslyckat? Jo, för att åkermarken man ville vinna inte har kunnat utnyttjas i någon större utsträckning, för att vattenströmningen tidvis var långt större än vad ån Flian kunde ta emot. Dessa tekniska förutsättningar är viktiga, och man kan knappast gå förbi dem vid kartläggningen av lantbrukarnas benägenhet att ansluta sig till sänkningen. Vad som känns som en oförklarlig brist är att inte själva Hornborgasjön får en nöjaktig presentation i avhandlingen. Detta trots att förf deklarerar att hans verk inte handlar om sjön utan om de livsformer och konflikter som förekom vid denna. Sjön själv är den viktigaste faktorn i samtliga i avhandlingen skildrade processer och därför är det viktigt att veta vad Hornborgasjön står för: källa till försörjning, unika och oersättliga naturvärden i form av vatten, flora och fauna (som får stora konsekvenser för utövandet av diverse näringar) tillsammans med imaginära värden som tilltar mer och mer ju närmare våra dagar vi kommer. Att det vid sekelskiftet fanns 17 fiskare – vilka helt eller delvis försörjde sig av sjön – borde man kunna läsa i avhandlingen utan att behöva gå till andra källor.

I samband med den första restaureringsplanen gjorde ett par av Naturvårdsverkets tjänstemän en resa till USA för att studera hur amerikanerna arbetade med sina våtmarker. Resan tycktes vara framgångsrik genom att tjänstemännen lärde sig saker som de sedan beaktade i sina utredningar. Denna uppgift, den enda i sitt slag, aktualiserar en annan av avhandlingens brister: den totala avsaknaden av jämförelser, utblickar utanför undersökningsområdet. Hornborgasjön framträder isolerat i stället för att komma in som en integrerad del i ett stort komplex av liknande sjösänkingsföretag både förr och nu. Problematiken som förf fokuserar är långtifrån unik. Torrlägningsverksamheten har varit föremål för ingående diskussion i Sverige under lång tid och det finns gemen-

samma mönster i de svenska sjöregleringarnas historia, i synnerhet vad gäller jordbrukets situation och böndernas reaktioner inför påtvingade åtgärder. Det framgår också tydligt hur jordbrukens och vattenkraftens intressen kolliderar på de flesta håll. Det ter sig naturligt att Hornborgasjöns reglering/restaurering skall ses mot bakgrund av liknande processer. Man behöver t ex inte leta länge för att finna intressanta och betydande paralleller även till dagens problematik. Kvismarens öde i Närke erbjuder en sådan.

Källor och källkritik

Det är förf:s egna intervjuer som bär upp avhandlingen och kvaliteten på dessa källor påverkar resultatet påtagligt. 38 intervjuer har genomförts varav ett 20-tal kommer till tals i avhandlingen, samtidigt som tre-fyra informanter har något av en nyckelroll i och med att de figurerar i olika sammanhang. Vilka informanterna var, vilken grupp de tillhörde, hur intervjuerna genomfördes och vilka frågor som ställdes är inte tillfredsställande redovisat. Den av förf omnämnda frågelistan kunde ha varit värd att ta med som bilaga.

Människors natursyn

Avhandlingens syfte är att skärskåda skilda förhållningssätt till naturen såsom de kommer till uttryck hos de olika aktörerna. Denna aspekt följs konsekvent upp i hela avhandlingen och relateras till samtliga näringar som hade sjön som resurs. Det är alltså natursynen som är källan eller drivkraften till de olika aktörernas handlande. Man finner att de åsikter som har vuxit fram hos dem som värnade om naturen var förankrade i en samhällsideologi. Under vårt sekel utvecklas denna natursyn på flera sätt samtidigt som den blir mångas kulturella utrustning. Vad innebar den naturuppfattning som präglade jordbruksnäringens utövare? Förf sammanfattar det så att den var nyttoinriktad och fri från borgerlig romantik. Avhandlingen följer konsekvent natursynens gradvisa förändring hos naturvänner av olika slag. Hur den institutionaliserade naturvärden växte fram och hur den påverkade lantbruksnäringen och vilka nedslag detta fick i samhällets värderingar får läsaren en fyllig bild av. Samtidigt är det mera diffust vad som hänt hos jordbrukets utövare i fråga om inställningen till naturen. Frågan kan förenklat ställas så: hur föränderlig är böndernas natursyn? Är den idag lika nyttoinriktad som den var vid sekelskiftet? Det verkar som om natursy-

nens historia hos bönderna är oskriven. Man kan också tycka att förf inte har gjort rättvisa åt böndernas naturuppfattning och icke nyanserat det tänkande som sedan länge dominerat den etnologiska forskningen, som icke i tillräcklig utsträckning beaktar aspekter som går utöver de ekonomiska. De främsta källorna vad gäller äldre tiders naturuppfattning hos bönderna är bondedagböckerna, främst författade av äldre personer som inte längre tyngdes av vardagsbördor och kunde sätta in sitt liv i ett totalt sammanhang där naturen var en given faktor (jfr Gunnar Hobroh: *En allmogemens naturiakttagelser 1771–1818*. Sveriges Natur 1950, s. 66–83).

Konflikter mellan bönder och tjänstemän

Som i så många etnologiska undersökningar av såväl äldre som yngre datum står förhållandet mellan centraldirigering och lokala förhållanden i fokus. Detta gäller särskilt från 1950-talet sedan Hornborgasjön hunnit bli en riksangelägenhet. Dessförinnan var det de lokala krafterna som styrde utvecklingen. När det gäller det stora sänkingsföretaget från början av seklet och dess följder i form av oenigheter och tvister är det ganska lätt att definiera maktens positioner och utpeka vilka som hade övertaget och hur inflyandet gjorde sig gällande. Maktpositionerna förändras dock efterhand, och i och med restaureringsprocessen blir dessa mera komplicerade vilket medför att konflikterna tar sig andra uttryck än förr. Källmaterialet för detta avsnitt är varierande, men Strömbergs egna intervjuer har givetvis den största rollen. Läsaren kan inte undgå att märka att förf är part i målet och man kan säga att han för lantbrukarnas talan. Man kan undra hur konflikterna skulle ha skildrats om en naturvårdare eller en kulturgeograf hade hållit i pennan? Utan att tränga in i källorna och ta del av det arkiverade materialet går det inte att säga om förf har gjort omedvetna val vad gäller tolkningen av inställningar och attityder som både bönder och tjänstemän gav uttryck för i intervjuerna.

Jag vill fästa uppmärksamheten på ett problem som handlar om möjligheter och gränser för forskarens objektivitet. Det kan förefalla naturligt att förf har sina sympatier hos den grupp, lantbrukarna, som motsätter sig de förslag och åtgärder som centralmyndighetens tjänstemän vill komma med, hävdande vad som är bäst för gården och bygden. Bönderna känner sig nonchalant behandlade, de får inte respons för sina synpunkter

och därför motsätter de sig allt vad de anser vara byråkratiskt godtycke och motsägelsefulla beslut. Å andra sidan förväntar man sig att en undersökning av detta slag skall redovisas utförligt med nyanserade källor där man noga anger vem som sagt vad. Man kunde möjligen klarat detta problem om man balanserat intervjuerna mellan bönder och tjänstemän och visat samma lyhördhet för båda parter. När förf drar mera allmäntliga slutsatser av skildrade konfliktsituationer blir man inte helt övertygad.

Avslutning

Strömbergs idérika avhandling behandlar en klassisk men inte desto mindre aktuell etnologisk fråga: hur människor i vardagssituationer konfronteras med centraldirigeringen, dvs med makt-havarnas strävan att effektivisera och förändra. De berörda bönderna upplever detta som ett hot mot deras försörjning. Att handlingen förläggs till den välkända Hornborgasjön lyfter hela avhandlingen, men samtidigt – genom förväntningar från olika läsarkategorier – ställs kanske högre krav. Man kan tycka att det är onödigt att Strömberg inte tagit steget fullt ut på den vägen han själv skisserar i sina problemformuleringar – det gäller främst återkopplingen av inledningens diskussioner till analyserna och slutsatsen. Avhandlingen är liten till sitt format vilket i sig är betydelseöst om den rymmer goda insikter, väl underbyggda och med adekvat och välsovrad empiri. Men så är det inte riktigt – underlaget känns ibland ganska tunt, samtidigt som Strömberg fritar sig från ansvaret att vara utförlig och föra fram mer än vad som är absolut nödvändigt.

Förf antyder i sin inledning att förklaringen till att han skriver om landsbygdens människor är att han själv härstammar från dem. Denna omständighet märks väl i avhandlingen och man kan tycka att han ibland uppträder som böndernas advokat. Detta förhållningssätt är moraliskt försvarbart samtidigt som det ger nyckeln till förståelsen av marginella och mycket sårbara livssituationer, men det kan innebära vetenskapliga risker.

Författaren var fakultetens opponent vid disputationen vid Göteborgs universitet 22 maj 1992.

Arne Jarrick: **Mot det moderna förnuftet**. Stockholm 1992. 238 s., ill.

Vad är mentalitet och är mentalitetsforskning möjlig? Frågorna kan delvis sammanfatta den övergripande teoretiska diskussionen i ekonomihistorikern Arne Jarricks senaste bok med titeln "Mot det moderna förnuftet". Frågorna får sin empiriska belysning i en småborgerlig miljö i det sena 1700-talets Stockholm. I denna miljö verkade och levde bodbiträdet, senare manufakturägaren, Johan Hjerpe, bokens huvudperson. Han var en man som exponerades för upplysningens idéer och tankar, menar Jarrick, och det är upplysningens verkningar på det folkliga tänkandet Jarrick vill studera i form av en mentalitetsförändring. Problematiken ansluter sig till en forskartradition där tidigare t ex Carlo Ginzburg har gjort liknande studier.

Johan Hjerpe var å ena sidan en representant för den relativt anonyma massan av småborgare som befolkade Stockholm i slutet av 1700-talet. Han skaffade sig visserligen under sin levnad en bättre position än den han fötts till genom den manufaktur för silkestråd och kamelgarn han så småningom kom att förvärva. Den möjliggjorde för honom att på äldre dagar lämna huvudstaden för ett liv på gården Myran i Västergötland under ekonomiskt trygga förhållanden. Hjerpe kom att tillhöra evangeliska brödraskapet, troligen som en följd av att han var född i en herrnhutisk familj. Men å andra sidan kan eftervärlden lära känna personen Hjerpe genom den stora volym av opublicerade handskrivna texter han efterlämnat. De utgörs framför allt av en dagbok och ett kalendarium om händelser i Stockholm och i världshistorien. Det är genom dessa, av Hjerpes hand nedtecknade reflexioner, som Jarrick får en ingång för analysen av den småborgerliga tankevärlden.

Jarricks bok består till stora delar av material som publicerats tidigare inom forskningsprojektet *Stockholmshantverkarnas psykologisk-sociala särart under 1700-talet*. Genom att samla materialet i en gemensam publikation vill Jarrick presentera metoder för hur mentalitetsforskning kan bedrivas. Trots att bokens kapitel hålls samman av en övergripande frågeställning och metodologisk och teoretisk diskussion är de enskilda kapitlen i stor utsträckning självständiga. Av den anledningen känns det naturligt att presentera dem var för sig för att mot slutet göra en sammanfattande kopp-

ling till teori och metod.

Första avsnittet, kallat *Johan Hjerpe och hantverkaruppbådet*, handlar om måndagen den 27 april som var riksdagens sista dag år 1789. Denna dag tog ett uppbåd av hantverkargesällar Riddarhus-torget i besittning. Jarrick betecknar händelsen som en slags rojalistisk anarki inom polisiära restriktioner. Han skildrar händelsen, dess bakgrund och efterspel på ett fängslande sätt med en väl avvägd detaljrikedom. Olika ögonvittnesskildringar utgör grunden för Jarricks återgivning av händelserna. Johan Hjerpe var med denna dag, visserligen enbart som en deltagande observatör men dock som det enda vittnet som efterlämnat en version av uppbådet befinnande sig på ungefär samma våglängd som den agerande massan av hantverkargesällar. Hjerpe blir på så sätt ett nyckelvittne för Jarrick, som framför allt vill fixera aktörerna i sin analys av händelsen.

Vad var det då som hände denna april dag? En av de centrala och kontroversiella frågorna för riksdagen var Sveriges pågående ryska krig. Gustav III var i stort behov av ny beviljning för att hålla igång kriget. Kungen hade fått med sig de tre rojalistiska inställda stånden medan ridderskapet och adeln förhöll sig negativa till en fortsatt finansiering av kungens krig i öst.

Genom en kombination av ett överraskande personligt besök på Riddarhuset och ett uppbåd av flera tusen adelsfientliga hantverkargesällar beväpnade med stenar trodde sig kungen kunna få adeln att vekna. En flitigt uppvakande polismakt, med Liljensparre i spetsen, fick hantverkargesällerna på fötterna genom mutor av sprit och pengar. Gesällerna lät sig registreras av poliskåren och tågade larmande genom staden till Riddarhuset där uppbådet uppehöll sig en stor del av dagen. Gustav III:s planer fick en lyckosam utgång. Adeln gav vika och kungen kunde driva sitt krig vidare. När detta stod klart för polisen ville man genast driva iväg gesällerna igen och upplösa uppbådet. Men gesällerna var av annan uppfattning och polisens välvilja förbyttes i irritation med hugg och slag efter de forna allierade.

Jarricks syfte är inte enbart att skildra en extraordinär händelse med hjälp av de meddelanden Hjerpe med flera lämnat kring omständigheterna. Han vill egentligen snarare belysa händelsens funktion ur ett aktörsperspektiv. Varför och på vilket sätt uppträdde gesällerna? Vad fick de ut av det? Vad var det för attityder som styrde gesällernas agerande? För att belysa frågorna hänvi-

sar Jarrick till den sk massupplöpsforskningen som framför allt representeras av forskare som E Hobsbawm, G Rudé och E P Thompson. Förenklat kan man karaktärisera forskningens två dominerande teoretiska tolkningslinjer av massupplöpp med orden rationella respektive irrationella. Den äldre forskningen såg de förindustriella massupplöppen som enbart primitiva, destruktiva och irrationella. De agerande saknade medvetna mål och strategier. Den idag dominerande forskningen med Gustav Rudé i spetsen har däremot lanserat den motsatta tolkningen, dvs massupplöppen styrdes av, för de deltagande, avgränsade mål och av rationalitet i agerandet. Jarrick menar dock att massaktioner kunde vara på en gång både illojala och lojala, både irrationella och rationella.

Händelsernas betydelse för gesällerna i samband med hantverkaruppbådet i april 1789 tolkar Jarrick på följande sätt. Gesällerna hade fått känna på en försämrad samhällslig status och en försämrade utsikt till en mästarckariär till följd av den allmänna ekonomiska stagnationen i Stockholm. Det var en grupp inom vilken missnöjet pyrdes och i denna situation vände man sitt hat på traditionellt vis mot adeln och ridderskapet. Kungens behov av stöd gav gesällerna ett ypperligt tillfälle att dels få känna sig betydelsefulla på en hög politisk nivå och dels få leva ut sina hatiska känslor mot adeln under, av övermakten, sanktionerade former. Men, menar Jarrick, därmed var behovstillfredsställelsen uppnådd. För övrigt saknade gesällerna både strategi och långsiktiga mål. Jarrick anser således att en modifiering av massupplöpsforskningens idag dominerande tolkning är på sin plats.

I det påföljande kapitlet, *Tio teser om hur vi tänker*, kommer så Jarrick in på den centrala frågan om hur mentalitet kan definieras och hur man kan lokalisera mentaliteten i det mänskliga tänkandet. Centrala kategoriseringsprinciper är tankarnas form och karaktär. Jarrick framhåller att mentalitet är ett på många sätt svårdefinierat begrepp som har fått fungera som en samlingsterm för diverse disparata studier av mänskligt tänkande. Begreppet är ingalunda okontroversiellt och många forskare, bl a etnologer, har ansett det svårt att hantera operationellt. Orvar Löfgren har t ex i Häften för kritiska studier 4/84 hävdade att mentalitetsbegreppet saknar skärpa och att det antropologiska kulturbegreppet och kulturanalysen är långt mer användbara begrepp och meto-

der. Jarrick anser däremot att mentalitet är ett användbart begrepp och att mentaliteten går att avgränsa i den mänskliga tankevärlden. Han anser sig därmed också vara skyldig att definiera begreppet. Det fortsatta resonemanget bygger på inspiration från bl a de franska Annales-historikerna, J Habermas och i viss mån den psykoanalytiska forskningen.

Kortfattat menar Jarrick att mentaliteten motsvaras av *kollektiva, medvetna men oartikulerade attityder*. Mentaliteten utgör en av flera "artikulations- eller medvetandenivåer" på vilka mänskliga tankar kan befinna sig. På en lägre medvetandenivå än mentaliteten befinner sig våra "omedvetna tankar" i dess psykoanalytiska mening. På högre medvetandenivå befinner sig doktriner och reflexiva tankar. Doktriner motsvaras av väl sammanhållna och tydligt artikulerade tanke-system, t ex vetenskapliga teorier och politiska uppfattningar. För den tänkande själv uppfattas dessa tankar som väl sammanhållna och logiska. Reflexiva tankar uppfattas av den tänkande som i hög grad subjektiva, dvs bundna till den egna personen i högre grad än till omvärlden. Jarrick menar vidare att ett och samma tankeinhåll kan finnas på flera medvetandenivåer på så sätt att det finns ett beroendesamband dem emellan. Tankeinhållet kan dock ta sig olika uttryck beroende på nivå.

Den primära indelningen bygger på graden av medvetande hos individen. Men Jarrick delar in tankarna i ännu en dimension. Han menar att på varje medvetandenivå kan tankarna komma till uttryck i termer av "hur det är" (kognitiva system), "hur det borde vara" (normativa system) samt önskingar (affektiva system). Genom att sedan koppla samman de båda dimensionerna uttalar sig Jarrick om tankarnas varaktighet. Slutsatsen blir att kognitiva tankar är mer tidsbundna än normativa och affektiva liksom tankar på en högre medvetandenivå är mer föränderliga än de på lägre. Resonemanget sammanfattas i ett box-schema som Jarrick benämner "Det historisk-psykologiska forskningsfältet". Schemat är heuristiskt och skall uppfattas som ett analysredskap som hjälper forskaren att lokalisera de tankar han möter och att förutsäga graden av motsägelsefullhet hos desamma. Att människans tankar är motsägelsefulla skall inte uppfattas som en störning av forskaren i sökandet efter väl sammanhållna tanke-system. Motsägelsefullheten är den naturliga implikationen av den varierande varaktigheten hos tankar av olika medvetandegrad och av

olika form.

Givet ett samband mellan läsning och tanke menar Jarrick att man genom att studera förhållandet mellan individen och det skrivna ordet bör kunna göra utsagor om långsamma mentala förändringar hos människor. Detta beskriver han i avsnittet *Borgare, småfolk och böcker*.

Han koncentrerar denna analys på i huvudsak två aspekter av detta samband, nämligen bokproduktion och bokinnehav under 1700-talet och början av 1800-talet. Jarrick sammanfattar den utveckling han finner på följande sätt: "Bokproduktionen ökade, böckerna krympte och en långsamt minskande andel av dem dryftade utomjordiska frågor".

Lite mer omständligt kan man konstatera att bokproduktionen under 1700-talet ökade starkt. Den teologiska litteraturen, som vid århundradets början totalt dominerade marknaden, fortsatte att starkt dominera. Men den mer världsliga litteraturen expanderade snabbare och som helhet nådde det tryckta ordet allt längre ut bland de breda folklagren. Spridningen underlättades väsentligt av att man började framställa böcker i mindre format, vilket minskade tryckningskostnaderna. Jarrick tolkar utvecklingen som indicium för att en sekulariseringsprocess bland framför allt överklassen och de bildade härmed inleddes. Om man betraktar sekularisering som en del av upplysningsprocessen går det alltså att vederlägga dessa idéers långsamma inlemmande i människors tankevärld.

Att studera bokproduktionen isolerat kan vara vanskligt och ett sätt att få ett bättre grepp om läsintresset är att studera handeln med och innehavet av böcker. Ett centralt källmaterial utgör bokauktionskataloger. Sådana ger en bild av enskilda, mer välbeställda personers bokinnehav. Att studera bouppteckningar är däremot en framkomlig väg för den som vill kartlägga bokinnehav bland t ex bönder, hantverkare och andra enklare befolkningsskikt. Förenklat kan man säga att bokinnehavet bland samhällets övre skikt utgjordes av allt mer världslig litteratur medan de breda lagren nästan uteslutande förvärvade biblar, katekeser, psalmböcker och postillor. Jarrick har specialstuderat ett ganska omfattande bouppteckningsmaterial efter hantverkare, handelsmän och gesäller i Stockholm vid tre olika tillfällen mellan åren 1751 och 1821. Resultatet av studien ger vid handen att bokinnehavet ökade över tiden bland det s k småborgarskapet. Jarrick menar också att

sambandet mellan ekonomisk ställning och bokinnehav blev allt mindre tydligt och att bokinnehavet t o m ökade mest bland gesällerna under perioden. Ett annat viktigt resultat av undersökningen är att det skedde en förnying av bokbeståndet.

Det fanns sålunda ett otvetydigt samband mellan bokproduktion och bokköp respektive bokinnehav. Utvecklingen återspeglar en begynnande sekulariseringsprocess som nu sätter sina tydliga spår bland landets mer bildade och välbeställda befolkningsskikt. Denna kan bara anas hos den övriga befolkningen bland vilken den andliga litteraturen också expanderade under 1700-talet. Ackulturationsprocessen, som Jarrick påstår inleddes nu, resulterade bl a i två förhållanden. Delar av befolkningen "avkristnades" medan andra genom att få tillgång till ordet tvärtemot kom att omfattas av den folkliga och konservativa väckelsen som uppstod under 1800-talet. Den senare utvecklingen var kanske inte vad överheten tänkt sig när man propagerade för en spridning av läskunnigheten bland folket.

Följande avsnitt har titeln *Ny kulturhistoria och gammal mentalitetshistoria*. Man skulle enligt Jarrick kunna definiera mentalitetshistorisk forskning som "En strävan att identifiera tankar som inte artikulerats till idéer och som kan återfinnas hos många människor samtidigt". Givetvis är en sådan forskningsambition inte oomstridd i en forskarvärld där poststrukturalistiska idéer äger ett visst inflytande. Jarrick betecknar kritiken mot mentalitetshistoria som "den nya kulturhistorien" som representeras av forskare som Roger Chartier i främsta rummet. Jarrick ser det som olyckligt att en forskningsinriktning som inte på allvar hunnit slå igenom och prövas i Sverige redan räknas som delvis överspelad på kontinenten.

Av kritikerna karaktäriseras mentalitetshistoria som snävt materialistisk och kvantitativt inriktad. Individer omvandlas till statistik och deras tankar reduceras till belägg för förment gemensamma attityder och värderingar. Vidare betecknas mentalitet som ett tillstånd av konsensus och kulturell varaktighet och därmed har den blivit oanvändbar i en forskning som sysslar med motsättningar av olika slag. Den nya kulturhistorien sätter individen i centrum. Denne individ kan i sig uppfattas som en text och är som sådan intressant att studera som en helhet i sig. Tankar och materialisering av tankar är uteslutande individuella och att gå utanför den enskilde är meningslöst. Man ser

sålunda grunden för mentalitetsforskningen – kollektiviteten – som omöjlig. Jarrick menar att den nya kulturhistorien egentligen spinner vidare på en sedan länge upptrampad väg av individhistorisk forskning. Tidigare stod de stora tänkarna och i synnerhet deras verksamheter i fokus. Nu är varje människa oavsett tid och rum intressant i ett individualistiskt perspektiv.

Jarrick bemöter kritiken mot mentalitetsforskningen genom att hävda sin övertygelse om att de generella mönster av mänskligt agerande som är iakttagbara måste motsvaras av åtminstone någon gemensam tanke hos en större grupp av människor. Han menar vidare att det ligger något grundläggande motsägelsefullt i att anlägga ett holistiskt perspektiv på individen och samtidigt förneka att helheter kan existera utanför denne.

I nästa kapitel kallat *Johan Hjerpe och upplysningskulturen* återvänder vi till Hjerpe. Han levde i en tid där upplysningsfilosofernas idéer florerade i litteratur och press. Själv var han en hängiven motståndare till dessa idéer och inte minst till den franska revolutionen.

Genom att definiera viktiga "motivkretsar" inom upplysningsfilosofien vill Jarrick undersöka hur dessa väl utarbetade tankefigurationer motogs bland vanligt folk. Johan Hjerpe och hans efterlämnade nedtecknade tankar blir då en lämplig fallstudie. Hjerpe hänvisar ofta i sina skrifter till de källor han tagit del av och på så sätt blir det möjligt att göra ingående jämförelser. En av de viktigaste beståndsdelarna i upplysningsfilosofin var den självreflexiva relativismen som tog sig uttryck i en utbredd toleranstanke. Visserligen blev denna tolerans i många sammanhang kringskuren och modifierad men inte desto mindre var den en ledstjärna. Relativismen och toleransen avspeglades framför allt i tre förhållanden. För det första utvecklade upplysningsfilosoferna den sekulariserade deismen och i viss mån ateismen. Man odlade tanken på värdet av främmande kulturer, dvs en slags kulturrelativism. Slutligen betraktade man utvecklingen som framåtskridande och kumulativ. Det gällde att kullkasta den gamla synen på historien som en ständig upprepning.

Det går inte att avläsa något direkt och oarbetat övertagande av upplysningsfilosofernas idéer hos Hjerpe. I fråga om historieuppfattningen stod hans uppfattning klart i opposition till upplysningen. För Hjerpe var historien en upprepning och händelser inplacerades i ett cirkulärt skeende. De stod i förbindelse med var-

andra genom den dag på vilken de inträffade snarare än i en slags utvecklingskedja. Men, menar Jarrick, Hjerpe blottar vid något tillfälle en nedlåtande syn på de människor som höll fast vid en vidskeplig tro. Ett slags återspeglning av att det kumulativa perspektivet ändå avsatte något spår i hans tankevärld.

Däremot är toleranstanken och relativismen ganska tydligt avläsbara hos Hjerpe. Men, vilket är viktigt, Hjerpes tolerans tog sin början där hans närmiljö tog sin ände. De sk svärmarna i hans närmaste omgivning såg han inte med blida ögon. Däremot var mer exotiska kulturer och religioner inget farligt eller motbjudande för Hjerpe. Det är dock en förhastad slutsats, menar Jarrick, att se Hjerpes tolerans som en direkt följd av upplysningsidéernas spridning. Kanske var det så att något fördömande av andra avlägsna religioner och folk inte heller tidigare förekommit bland de breda och obildade befolkningsgrupperna.

Hur skall man nu uppfatta Jarricks olika studier och mer teoretiska resonemang i termer av mentalitetsforskning och metoder för densamma? För Jarrick är mentaliteten de kollektiva, oartikulerade och folkliga attityderna som sällan utvecklats till idéer och som därmed måste spåras med andra metoder. Den väg Jarrick föreslår och som han tillämpar här är att studera de skriftprov som en och annan individ bland folket har efterlämnat. Texterna och dess författare studeras som individer men samtidigt som representanter för tankesystem som omfattar inte bara dem själva utan också deras samtida sociala jämlingar. Det är denna roll som Jarrick menar att individforskning bör ha i sökandet efter mentaliteten, dvs som en ingång till en tankevärld och till föreställningar som sedan kan användas som modell för mer kvantitativa analyser. Han slår fast att det "man återfinner hos många är mer intressant än vad man återfinner hos få", vilket är ett påstående som står i klar motsättning till den mer poststrukturalistiskt inriktade forskningen inom den nya kulturhistorien.

Jarrick menar, och refererar till sina egna studier i boken, att man kan anlägga olika angreppssätt för att nå kännedom om folkliga mentaliteter genom både djuplodande och breda tolkningar. En väg är att definiera den kultur i vilken den skrivande levde och den elitkultur som han stundom konfronterades med och kanske strävade att efterhärma. Man kan sedan gå vidare och kvantitativt analysera mentaliteten hos den samhällsgrupp

som den skrivande var medlem av genom studier av t ex bokinhav. Med kännedom om de idéer som nådde individen är det möjligt att analysera hur den skrivande tagit dem till sig, omformat, värderat eller förkastat dem. Om flera individer kan studeras i en sådan analys kan ett mönster av kulturbundenhet och kollektivitet i tankeproduktionen utkristalliseras och därmed en mentalitet avtäckas.

Avslutningsvis kan en uppsummering av Jarricks studie se ut så här. Hantverkaruppbådet som ägde rum i Stockholm 1789 var ett exempel på hantverkargesällernas traditionella sätt att demonstrera sina åsikter och ge utlopp för sitt missnöje och sina hatiska känslor gentemot adeln, något som Gustav III och polisen förstod att utnyttja.

I detta småborgerliga befolkningsskikt fanns individer som t ex Johan Hjerpe som utan förbehåll sympatiserade med de agerande hantverkargesällerna men som själv höll sig på avstånd som en deltagande observatör. Hjerpe var en man med intresse för det tryckta ordet. Han var dagligen exponerad för upplysningens idéer, både i form av böcker, press och reformer som t ex tryckfrihetsförordningen. Det går att konstatera genom ett studium av faktorer som bokproduktion och bokhandel att ett flöde av modern litteratur av världslig karaktär nådde inte bara Johan Hjerpe utan allt större delar av befolkningen med en början bland de bildade och välbeställda. Upplysningens budskap som bl a spreds via denna litteratur medförde en smygande men oåterkallelig påverkan på människans tankevärld. Civilisationsprocessens verkningar skulle så småningom gripa allt vidare omkring sig, den direkta intoleransen och det militanta uppträdandet i offentligheten försvinna bland grupper som t ex hantverkargesällerna.

Johan Hjerpes beundran för gesällernas tilltag, hans oinskränkta kärlek till kungen och hans avsky inför upplysningsfilosoferna och franska revolutionen bröts mot hans motvilja mot att delta i uppbådet, hans distans till gesällerna och hans toleranta syn på exotiska kulturer och religioner. Denna motsägelsefullhet som Hjerpes tankevärld rymde kan analyseras med hjälp av Jarricks teser om tankefigurationers olika grad av medvetenhet, tidsbundenhet och varaktighet liksom deras olika karaktär och form.

Maria Adolfsson

Mogens Bencard: Sölvmöbler. De Danske Kongers Kronologiske Samling på Rosenborg. Tryckt i en dansk och en engelsk upplaga. Köpenhamn 1992. 108 s., ill.

Sölvmöbler (silvermöbler på svenska) har egentligen inte fått någon större publicitet under de ca 250 år som förflutit, sedan de blev omoderna. För Rosenborgs unika samlings del har de uppmärksammas i korta katalogtexter samt i uppsatser av G Boesen, 1945, och N Jessen, 1960; dock inte i sin helhet förrän Mogens Bencard nu har avslutat sina grundliga forskningar av den enda ännu existerande samlingen i världen! Alla besökare på Rosenborg slott i Köpenhamn kan beskåda dessa unika föremål, som berättar om ett hovliv vars kulmen nåddes i audienssalar och sängkamrar.

De danska silvermöblerna har uppmärksammas internationellt i möbel- och inredningslitteratur, t ex då J F Hayward publicerade fyra artiklar i tidskriften *Apollo* 1958 om silvermöblers förekomst i ett flertal europeiska furstehus. Det var troligen första gången den danska samlingen blev jämförd med det bestånd som förr fanns i andra europeiska länder.

Mogens Bencard konstaterar i bokens inledning att silvermöbler var oerhört viktig rekvisita i barockens furstliga teater och att de var symboler för majestätets makt och storhet. Sängkammaren, audienssalen och slottets största sal, i vilka monarken spelade sin officiella roll, var de mest påkostade rummen. Boken omfattar silvermöblerna från Christian IV (1588–1648) till Fredrik V (1746–1766). Den innehåller inredningsdetaljer av silver i stort perspektiv, bl a armatur (vägglampetter och ljuskronor), bord, bordsfontän, eldhundar, silverbeslagna spissätt, gueridoner, karmstolar, kabinettskåp, speglar, pelarbord och en tronstol. Författaren har metodiskt skrivit ett kapitel för varje silveranskaffande monark och börjar med en kort karakteristik av kungarna och deras gemåler samt en beskrivning av de slott de bebodde och av inredningarna som omgav dem, och han beskriver de nyanskaffningar som kom till.

Christian IV inleder kungarnas rad. (Han fick uppleva fem svenska monarker under sin 60-åriga tid på tronen, 1588–1648, nämligen Johan III, Sigismund, Karl IX, Gustav II Adolf och Kristina.) *Christian IV* framstår i dag som den förnämste byggherren i Danmark. Han hade i unga år vistats

i Belgien, Holland, England och Frankrike under längre perioder och var väl bekant med ceremonielet och prakten vid de tongivande hoven i Europa. Christian IV började med att bygga om och utvidga sin far Frederik II:s slott Frederiksborg i Hilleröd och han gav det en storslagen inredning. Slottet eldhärjades 1859 och endast kyrkan förblev oskadd. Den visar än i dag prakten på Christian IV:s tid. Altaruppsättningen och predikstolen i ebenholts och silver är utsökta Hamburgarbeten. Den silverklädda orgelns öde är okänt.

År 1623 besöktes Frederiksborg av Christian d.y. av Anhalt. Han var mycket observant och inte så litet imponerad av silvermöblerna. Med särskild beundran omtalar han änkedrottningens silversäng. Köpenhamns slott beskrev han som gammalmodigt. Han besökte också Christian IV:s nybyggda Rosenberg, men där fann han inga silvermöbler 1623. Slottsfogden på Frederiksborg fick kungens uppdrag att göra ett inventarium, vilket återspeglar prakten. Ytterligare en källa från Christian IV:s vålmaktsdagar skymtar fram. År 1617 besökte Sveriges arvprins Karl Filip av Södermanland Frederiksborg. Han följdes av sin läkare Johan Richter, som nedskrev att slottets alla rum hade ståtliga vävda tapeter och sken och strålade av de många silver- och guldföremålen. I prinsens rum stod ett rätt så stort silverbord, en silverstol och en liten låg silverstol. Sängvärmaren, nattkärl, blåsbälgen, eldgaffeln och alla andra sängkammarföremål var också av silver och delvis förgyllda. (Vi kan konstatera att gästrummet hade en utomordentlig standard.)

Kriget mellan Sverige och Danmark tvingade Christian IV att låta smälta ned praktmöblernas silverhöljen vilket också Ludvig XIV av Frankrike senare var tvungen till för att kunna bekosta sina krig.

Christian IV:s andre son *Frederik III* efterträdde fadern 1648. (Han avled 1670 och upplevde Kristina, Karl X Gustav och Karl XI som regenter i Sverige, den senare med riksänkedrottning Hedvig Eleonora bakom tronen.) Frederik III lät beställa ett möbelgarnityr bestående av bord, spegel och två gueridoner i svartbetsat trä med delvis ytäckande dekor av silverfligran, vilket var högsta mode i Frankrike. I Augsburg beställdes en rosenvattenfontän i silver och ebenholts och ett tillhörande bord. Det mest praktfulla Frederik III tillförde den kungliga silversamlingen var tre lejon i naturlig storlek. De utfördes i Köpenhamn av guldsmeden Ferdinand Küblich 1665–1670.

Dessa magnifika silverskulpturer visas tyvärr inte i bild i boken.

Vid sonen *Christian V*'s kröningsceremoni 1670 vaktade de tre silverlejonen tronen. Enligt inventarieförteckningarna anskaffades silverföremål successivt, bl a krukor, gueridoner, eldskärm och eldskärmsfot, eldhundar och två värmebord. Dessutom förekommer två kabinettskåp i Rosenborginventarierna från Christian V:s tid. Båda dateras till omkr 1680. Ett är utfört i Antwerpen och det har en yta av silver och sköldpaddskal, medan det andra som är tillverkat i Köpenhamn är helt täckt av silverplåt. Många av föremålen finns kvar på Rosenberg. Där förvaras också den kungliga silverdopfunten. Sedan 1671 har den använts vid kungliga dop. Den är omtalad i texten på sidan 25 men förekommer inte i katalogen, möjligen för att den räknas – liksom lejonen – till kyrkligt ceremoniel.

Sonen *Frederik IV* tillträdde tronen 1699. Mogens Bencard nämner hans vidlyftiga privatliv, som överträffar Storbritanniens nuvarande hovskandaler. Frederik IV följde i sin farfars fars spår som byggherre. Han lät uppföra Frederiksborg slott som alternativ till Rosenberg, och Fredensborg i Hilleröd som alternativ till Frederiksborg. Fadern Christian V hade inlett ett samarbete med Nicodemus Tessin d.y., vilket skulle utmynna i ett modernt slott uppkallat efter drottningen. Blott ritningarna finns kvar på Nationalmuseum i Stockholm. Frederik IV hade vissa planer på att modernisera Köpenhamns slott, men möbleringen av hans nybyggen krävde hans uppmärksamhet i högre grad, och eftersom Frederiksborg slott fick karaktären av residens beställdes bord, gueridoner, taburetter, speglar och eldskärmar av silver. Hans timida gemål bidrog med en karmstol och ett bord av silver utförda i Köpenhamn. Silverprakten på Frederiksborg slott kom utan tvekan att kasta en passande strålgans över det virila majestätet.

När sonen *Christian VI* år 1730 kom till makten hade Danmarks ekonomi stabiliserats efter nederlagen mot Sverige. Frederik IV hade haft tur i det Stora Nordiska Kriget och själv lyckades han att undvika konfrontationer. Författarens karaktäristik av honom lyder: "Man kan ikke beskyldte kongen for at være en fantasifuld mand, men han var en god husholder – indtil det smålige. De bevarade brevene fra hans hånd viser dette, foruden at de afslører en mand, der dels synes blotet for humoristisk sans, og dels i besiddelse af en mar-

kant standsbevidsthed. Han var stærkt religiös og overbevist pietist". Och hans drottning var samma andas barn! Men Mogens Bencard ger dem ett vackert eftermäle som nästan de största furstliga byggherrarna och konstmecenaterna i Danmark. Äntligen revs Köpenhamns slotts alla småbyggnader och ett stort, ståtligt Christiansborg uppfördes. Änkedrottningens gamla lantslott Hirschholm revs och ett nytt uppfördes samt ytterligare ett, Sophienborg vid Öresundskusten. Eremitageslottet i Dyrehaven vid Klampenborg var tänkt som ett rastställe vid jakterna. Dessutom uppförde de ett palats för kronprinsen i Köpenhamn, där numera Nationalmuseum är inrymt. Silverornamenten var fortfarande en väsentlig del av barockens furstliga skådespel och trots den stiländring, som rokokon förde med sig, fick två rum på Christiansborg så sent som 1740 silverinredning. Mest påkostat blev kungens audiensrum. Omkring 355 kg silver gick åt. Christian VI hade 1731 beställt en silvertronstol till sin och drottningens kröning av den köpenhamnsk guldsmed, men många av de senare beställda föremålen kom från Augsburg. Två konsolur köptes i London och silverornamenterna i Köpenhamn.

Hovapparaten var blygsammare i Sverige under Fredrik I, vilken var samtida med Danmarks Christian VI. Mängder av silver hade bekostat Karl XII:s krig. Drottning Kristinas tronstol, gåva från Magnus Gabriel de la Gardie till hennes kröning 1650, är en av de dyrgripar som finns kvar och kan ses i Rikssalen på Stockholms slott. Karl XI beställde en dopfont på 1690-talet. Den är utställd i Skattkammaren. Guldsmeden hette J F Cousinet. Enligt Peter Thornton i *Seventeenth Century Interior Decoration in England, France and Holland*, Yale University Press 1979, är funten: "The only surviving piece of silver furniture, which faithfully conveys to us how the massive pieces at Versailles must have looked...". Hedvig Eleonora efterlämnade ett silverbord deponerat till Nationalmuseum av Kungl. Husgerådskammaren samt en stor silverljuskrona som hänger i Riddarholmsskyrkans kor till minne av hennes gemål Karl X Gustav. Tronstolen, bordet och ljuskronan tillverkades i Augsburg.

Christian VI avled 1746. Hans son *Frederik V* gick helt in för rokokons lättare inredningsstil. *Frederik V* fick en präktig silverljuskrona av Maria Theresia av Österrike-Ungern 1754. Den var behängd med bergkristallprismor, men bortsett från denna krona berikades samlingarna inte

med flera stora inredningsföremål av silver.

Sölmöbelbokens katalogdel omfattar 76 föremål. Författarens beskrivning av föremålen ursprung, utsmyckning, mästarens namn, tillverkningsland, storlek och i enstaka fall vikt är kompletterad med redogörelse för deras ursprungliga platser och bruk inom de kungliga slotten. Forskningen bakom varje kataloguppgift är redovisad med anförda källor och litteratur. Boken andas dansk historia samt konst- och kulturhistoria. Och den ger en inblick i en försvunnen prakt vid de tongivande hoven i Europa från 1600-talets början till omkring 1750. Illustrationerna är svart-vita av utsökt kvalitet med många detaljfoton, som dokumenterar forna tiders tålmodskrävande skicklighet. Layouten är elegant och gör det exklusiva ämnet rättvisa.

Lis Granlund

Kulturforskning i Tyskland och Norden. Föredrag presenterade vid en nordisk forskarkurs i Uppsala. Red. av *Anders Gustavsson*. Etnolore 12. Skrifter från Etnologiska institutionen, Uppsala 1992. 265 s., ill.

I antologin presenteras merparten av de totalt fjorton föredrag som hölls vid en nordisk forskarkurs i Uppsala, hösten 1991. Sju av antologins elva artiklar har etnologer och folklorister från det f d Väst- respektive Östtyskland bidragit med. Finland, Danmark och Norge svarar för de resterande fyra.

Målsättningen med antologin, som är tänkt som en lärobok för skandinaviska forskarstuderande, är tvåfaldig:

I första hand ämnar den förmedla kunskaper om framträdande forskningstendenser inom tyskspråkig etnologi och folkloristik under 1980-talet, samt att relatera dessa till forskningsutveckling i Norden.

Men redaktörens intentioner med antologin är även av mer långsiktig karaktär. Förhoppningen är att artikelsamlingen väcker ett intresse för den kontinentala etnologin och inspirerar till ett intensivare samarbete mellan nordiska och europeiska forskare än vad som hittills har varit fallet.

Gustavssons plädering för en ökad öppenhet gentemot den kontinentala etnologin är onekligen berättigad. Efter att ha orienterat sig mot

främst den anglosaxiska kulturforskningen under de gångna decennierna känns det befogat att den skandinaviska etnologin numera även anlägger ett bredare europeiskt perspektiv. Att sedan det av Gustavsson utlovade europeiska perspektivet – åtminstone vad antologin beträffar – i främsta rummet omfattar den tyska etnologin kommer knappast som en överraskning, med tanke på redaktörens uttalade intresse för, och hans mångåriga kontakter med, just den tyska etnologin.

Jag ansluter mig till redaktörens fokusering av Tyskland i så måtto att jag i det följande enbart lämnar några synpunkter på de tyska bidrag som medtagits i antologin.

Med undantag av Dieter Kramers (Marburg) och Silke Göttchs (Kiel) bidrag utgör de tyska artiklarna i första hand – om än utifrån varierande tidsperspektiv – ämneshistoriska översikter.

Folkloristen Otto Holzapfel (Freiburg) ger i sin artikel, *Balladeforskning fra middelalderfilologi til moderne folkloristik*, en överblick över den tyska balladforskningens utveckling under det gångna seklet och illustrerar dess förändring från "urtext" till dagens kontextforskning. Thomas Scholze (f d Östberlin) skildrar i *Etnografi/Etnologi i Östtyskland* forskningssituationen i det före detta DDR under 1900-talet och redogör för den omorientering som har skett efter kommunistregimens fall.

Politiseringen av kulturforskningen är det övergripande temat även i Christoph Daxelmüllers bidrag, *Etnologi som national vetenskap*, där han ger en beskrivning av den judiska etnologins relation till den tyska "Volkskunde" och det förtryck som den förre utsattes för under nazitiden fram till på 1930- och 1940-talen då den upphörde att existera i Tyskland. Christoph Köck (Münster) begränsar sig tidsmässigt till 1980-talet. I *Etnologen som kulturoäsen* diskuterar författaren skillnaderna mellan tyska och svenska vetenskapsuppfattningar vilka enligt hans förmenande kan avläsas utifrån omslagen på tyska respektive svenska avhandlingar, tidskrifter och läroböcker.

Det ämneshistoriska blocket avrundas av Andrea Holthusens (Berlin) artikel *De malo pedantismi. Ett bidrag till socio- och psykogenes av den vetenskapliga tanken på 1700-talet*. Utgående från sina studier av 1700-talstraktater visar Holthusen hur det ur upplysningens och pietismens kritik mot de pedantiska vetenskapernas tilltro till gamla auktoriteter växte fram ett nytt vetenskapligt tänkande på 1700-talet.

Dieter Kramers artikel *Kulturella processers deter-*

minanter utgör en grundläggande diskussion kring kulturell förändring och dess bakomliggande orsaker. Kramer understryker i synnerhet givna samhällsstrukturers inverkan på kulturella processer.

Den enda konkreta undersökning som har medtagits i antologin presenteras av Silke Göttch. I *Alla for en... Livegne bønder og motstand i Schleswig-Holstein i 18. århundrede* skildrar hon livegna bönders inbördes solidaritet och hur deras motstånd mot godsägarna tog sig uttryck.

Urvalet av de tyska bidragen är ett led i redaktörens strävan att göra den tyska etnologin lättare tillgänglig för den yngre skandinaviska forskargenerationen.

I inledningen konstaterar Gustavsson att kunskapen om, och kontakterna med, den tyska etnologin har avtagit. Orsaken till detta är enligt Gustavsson att yngre skandinaviska etnologer inte längre behärskar tyska i samma utsträckning som den generation som Gustavsson själv tillhör och därmed inte har samma möjlighet att hålla sig à jour med forskningsutvecklingen i Tyskland.

I det aktuella fallet har utgivaren löst problemet genom att i första hand inbjuda företrädare för tysk etnologi och folkloristik som behärskar ett skandinaviskt språk – antingen danska, svenska eller norska. Undantagen från regeln är Dieter Kramer och Thomas Scholze. Även deras på engelska framförda symposieinlägg har dock inför publiceringen "skandinaviserats" och föreligger i antologin i svensk översättning.

Gustavssons beslut att botanisera i det tyska etnologiska landskapet efter skandinavisktalande etnologer och folklorister vittnar både om uppfinningsrikedom och beslutsamhet när det gäller att tillgängliggöra den tyska etnologin för icke tysktalande skandinaviska forskare. Möjligheterna till ett intensivare samarbete med den tyska etnologin har utan tvekan ökat genom utgivarens urvalsförfarande.

Nackdelen med redaktörens urval är att kunskapen om tysk etnologi under 1980-talet förblir fragmentarisk. Utgående från de valda artiklarna i antologin har läsaren svårt att bilda sig en uppfattning om de olika skolbildningar som har utkristalliserats inom tysk etnologi under de gångna decennierna. På denna punkt har Gustavsson lyckats betydligt bättre i sin tidigare (1985) utkomna antologi *Kulturmöten*.

Visserrligen får man i inledningen en förvarning om att antologin inte kan förmedla en heltäck-

kande bild av det aktuella forskningsläget i Tyskland. Forskningen i Tübingen och Frankfurt har inte heller förbigåtts helt. Bjarne Rogan tar t ex upp den antropologiskt orienterade etnologin kring Ina-Maria Greverus i sina jämförelser mellan tysk och fransk etnologi. Ändå är det förvånande att företrädare för två så framstående etnologiska institutioner som Tübingen och Frankfurt inte är representerade i en lärobok över aktuell tysk etnologi. Bristande kunskaper i något av de skandinaviska språken har, som ovan antytts, inte varit ett oövervinnerligt hinder för att få medverka i antologin.

Det enda exemplet på aktuella empiriska undersökningar har hämtats från den sk historiska etnologin. Silke Göttchs undersökning av de livvegna böndernas liv på storgodsen under 1700/1800-talen är intressant, tematiskt, men också därför att den åskådliggör den nyorientering som har skett inom den historiskt inriktade tyska etnologin sedan Karl-Sigismund Kramers dagar. Det är dock sannolikt att en presentation av t ex de studier av urbant liv, turism, och ny spiritualitet etc som har genomförts vid institutet för kulturantropologi och europeisk etnologi i Frankfurt, hade förstärkt de skandinaviska forskarstudenternas intresse för den tyska etnologin.

Å andra sidan – och det är bl a här som antologins förtjänster ligger – förses svenska forskarstuderande med kunskap om två områden inom tysk etnologi som de annars inte, eller åtminstone inte lika lätt, hade fått tillgång till. Daxelmüllers och Scholzes redogörelser för den judiska, respektive den östtyska etnologin, tillhör onekligen de mest givande bland de tyska bidragen – artiklar som åskådliggör kulturvetenskapernas politiska tillämpning finner väl sin plats i en etnologisk lärobok.

Eva Wolf

Leena Arkio-Laine: Blomma kruka! Krukväxternas kulturhistoria i Finland. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet nr 573. Meddelanden från Folkkultursarkivet nr 12. Helsingfors 1991. 208 s, ill.

Under de senaste tio åren har flera skrifter utkommit i de nordiska länderna om krukväxternas

historia. Några har varit förteckningar över olika växter med beskrivningar, odlingsråd och historiska notiser, som Ulla Beyrons "Krukväxter från mormors tid" 1984 och "Oldemors potteplanter", utgiven av Botanisk Have i Köpenhamn 1988. Andra har gjort olika nedslag i historien, som Barbro Åstrands "Blommor i vas och kruka", *Kulturen* 1971 och Gösta Berg, "Något om blomster i hemmen i äldre tid", *Fataburen* 1987. Knut Faegri försökte i "Blomstren i vinduet", *Gamle Bergen årbok* 1983, kortfattat beskriva den historiska utvecklingen och förklara vissa fenomen. Detsamma gäller min egen artikel "Balsamin och bloddroppträd", *Sörmlandsbygden* 1989.

Efter en utställning om rumsväxternas historia "Blomman i kukan" arrangerad av Helsingfors stadsmuseum 1982 uppmanades fil mag Leena Arkio att skriva en bok på samma tema. Resultatet blev "Rakkaat vanhat huonekasvit, ikkunapuutarhan historiaa suomessa" (De kära gamla rumsväxterna, fönsterträdgårdens finska historia), utgiven 1985 på Otava förlag.

Den svenska utgåvan "Blomma kruka! Krukväxternas kulturhistoria i Finland" 1991 är utvidgad med svar ur en frågelista om krukväxter utskickad av Svenska litteratursällskapets Folkkultursarkiv 1984. Förutom korta citat i den löpande texten finns i bokens slut fem av svaren i sin helhet. Artisterna har utökats och en del ändringar gjorts i bildmaterialet. Den svenska utgåvan är mindre i formatet (19x21 cm) än den finska (21,5x26,5), vilket medfört att bilderna krympts och några färgbilder tagits bort. Man har valt att stryka bilder av fyra målningar men behållit färgbilder av krukväxter i rekonstruerade gammaldags miljöer. De senare bilderna har kanske underhållningsvärde (färgen) men litet informationsvärde – de visar bara hur växterna ser ut. De svartvita fotona är genomgående bra och valda så att de visar olika aspekter på krukväxternas placering, dekorerings, skötsel och användning i olika miljöer. Författaren skriver i förordet att hon valt att ej ta med något om den europeiska krukväxtraditionen. Detta medför att förändringar beskrivs men man får ingen förklaring av orsaken till dem – de bara händer.

Den något kryptiska titeln "Blomma kruka!" får man heller ingen förklaring till – är det ett citat eller uttryck så väl känt i Finland att ingen behövs? Undertiteln "Krukväxternas kulturhistoria i Finland" anger vad boken borde handla om, men Arkio-Laine sträcker sin beskrivning över ett myc-

ket större område – finländsk trädgårdshistoria, krukväxthistoria och blomsterarrangemangens historia. Ämnen, som för att behandlas utförligt hade behövt tre böcker, här får man bara lite av varje. Jag misstänker att författaren inte tagit sitt ämne på det allvar en forskare borde, utan låtit de tillgängliga källorna styra resultatet. I de kapitel, där källmaterialet är rikt och av olika typer (s 74–130), är beskrivningarna täta och detaljrika, stödda av citat och bilder. Där lyckas Arkio-Laine påvisa klasskillnader i fråga om vilka växter olika sociala grupper har. Till det bästa i boken hör också porträtten av Fredrika Runeberg och Ferdinand von Wright och deras krukväxter, berättade utifrån deras egna dagböcker, brev och målningar.

Av förteckningen över informanter att döma

bestod dessa mest av finlandssvenskar (nästan enbart svenska för- och efternamn). Jag vet mycket lite om finsk folkkultur, men enligt en avhandling om jultraditioner i ett område med både finnar och finlandssvenskar fanns vissa skillnader. Krukväxter är ju en yngre tradition än julseder så språkskillnaderna kanske inte har någon betydelse i detta fall, men i vilket fall borde urvalet av meddelare kommenterats.

För en person med allmänt intresse för krukväxter är detta en bok med tilltalande utseende, många intressanta bilder och en text som ger en översikt, visserligen kort och hackig, samt roliga detaljer om krukväxternas historia. Men den som verkligen vill veta "allt" får fortsätta att vänta på en mer utförlig behandling av ämnet.

Maria Flinck

Äldre årgångar av Rig säljes billigt!

F.n. pågår en flyttning och omorganisation av Rigs lager på Nordiska museet. I samband med detta säljer Föreningen för svensk kulturhistoria ut såväl enstaka nummer som hela årgångar. Ett mindre antal nummer finns kvar från tidskriftens första år 1918–1923. Från slutet av 1920-talet och från 1930-talet finns inga nummer bevarade. Från 1940-talet och framför allt från mitten av 1950-talet och framåt finns gott om rest-exemplar.

Försäljningen sker till realisationspriser. Ett enstaka nummer kostar 5 kronor, en hel årgång 20 kronor. Portokostnader tillkommer. Försäljningen pågår så länge lagret räcker. Möjligheten finns alltså att mycket billigt skaffa sig en obruten serie årgångar av Rig i varje fall från mitten av 1950-talet.

Den som önskar beställa Rig, enstaka nummer eller hela årgångar, ombedes vänligen göra en skriftlig beställning till Föreningen för svensk kulturhistoria, Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Det går också bra att ringa till tidskriften Rigs expedition, Nordiska museet, tel. 666 46 00.

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

Sveriges historia är dess konungars, har det sagts. Här berättar några historiker om händelser och äventyr, som inte alltid återges i vanliga historieböcker.

Lars O. Lagerqvist skildrar sant och osant om Gustav Vasas äventyr i Dalarna och om uppror och besvärligheter han hade att handskas med. Christer Öhman berättar om Vasasönerna och deras inbördes osämjor. Han skildrar också Gustav II Adolfs och drottning Kristinas tid. Alf Åberg visar hur Anders Fryxells, Geijers och andra historieskrivares bild präglat vår syn på de tre Karlarna. Lars O. Lagerqvist skildrar frihetstiden och Gustav von Proschwitz ger en tolkning av Gustav III som han framträder genom sina brev. Om kungar i riket, tekniken och vetenskapen berättar Wilhelm Odelberg och Kent Zetterberg avslutar med Gustav V och hans tid.

Boken är utgiven i anslutning till Den Svenska Historien och är samtidigt Nordiska museets och Skansens årsbok Fataburen 1993.

Inb. 363 s. Ca 160 bilder varav många i färg.
Capris 250:–

Fråga efter *Himla många kungar* i Din bokhandel. Den finns också i museets egen bokhandel.

Du kan också ringa, skriva eller faxa till:

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

Box 27820, 115 93 Stockholm

Tfn 08/666 45 94, fax 08/666 47 67